

İMAM GAZZÂLÎ'NİN KİMYÂ- YI SA'ÂDET ADLI ESERİNDE KULLANDIĞI HADİSLERİN MANEVİ DESTEK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

AN EVALUATION OF THE HADITHS USED BY İMAM AL-GHAZALİ IN HIS WORK KİMYA AL-SA'ADAT IN TERMS OF SPIRITUAL SUPPORT

Geliş Tarihi: 18.08.2023 Kabul Tarihi: 19.09.2023

✉ GARİP AYDIN

DR. ÖĞR. ÜYESİ

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0003-4697-6327

garipaydin@aksaray.edu.tr

ÖZ

İnsanların yaşamış oldukları ruhsal sıkıntılara yönelik manevi destek uygulamaları son yıllarda ülkemizde hem akademik hem diğer alanlarda hızla yayılmaktadır. Batı dünyasında bu alanla ilgili her geçen gün yeni yöntemler ortaya konmakta ve ülkemizdeki uygulamaları etkilemektedir. Ancak bu alanla ilgili İslâmî kaynaklarda var olan çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Tarihi süreçte özellikle ahlâk âlimleri insanların ruhsal sıkıntılarını gidermek için çeşitli çözümler geliştirmişlerdir. İnsanların ruhsal olarak yaşamış oldukları sıkıntıların kaynağı ve bunların çözümüne yönelik eser yazan İslâm âlimlerinden biri İmam Gazzâlî'dir. Eserine huzurun formülü anlamına gelen *Kimya-yı Sa'âdet* ismini veren müellif eserinin dört unvan, dört rükün ve her rükünün kırk asıldan meydana geldiğini söylemiştir. Ona göre kişi burada işaret edilen hususlara riayet ettiği zaman dünya ve ahiret saadetine ulaşacaktır. Bu çalışmada Gazzâlî'nin dört unvanında zikrettiği hadisler ele alınacak, dört rükün ve kırk asıl başka çalışmalara havale edilecektir. Müellifin burada hadisleri nasıl yorumladığı ve manevi destekle ilişkisi tespit edilecek, hadislerin sıhhat dereceleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Yorum, Gazzâlî, Manevi Destek, *Kimya-yı Sa'âdet*.

ABSTRACT

Applying spiritual support practices for the mental problems people experience has been rapidly spreading in our country in recent years, both in academic and other studies. In the Western world, new methods keep emerging every passing day in this field and these affect the practices in our country. However, there is a need for studies in this field that exist in our own resources and traditions. For this reason, Islamic scholars have developed various solutions to solve people's spiritual problems. İmam al-Ghazali is one of the Islamic scholars who wrote about the source of the problems that people have experienced spiritually and to solve them. According to the author, who named his work *Kimiya al-Sa'adat*, which means the alchemy of happiness, when a person obeys the points indicated here, they will reach happiness in this world and in the Hereafter. In this study, the hadiths mentioned by al-Ghazali in his four titles will be discussed, and the four pillars and forty main principles will be referred to other studies. Here, how the author interprets the hadiths and their relationship with moral support will be determined, and the authenticity of the hadiths will be evaluated.

Keywords: Hadith, Interpretation, al-Ghazali, Spiritual Support, *Kimiya al-Sa'adat*.

SUMMARY

In the historical process, there have been approaches that completely ignore religion and spirituality and even consider religion as neurosis, and there have also been approaches that see alienation from religion as a disease. There are manifestations of these two different approaches in our country. Therefore, the methods of those who think that religion and spirituality have no effect on people's mental distress and those who think that religion and spirituality have a great impact on people's mental state are different. In the name of spirituality and in the name of ending depressions for people, the approaches that are against the nature have remained incomplete and the approaches that are far from spirituality have not satisfied people. The Almighty Allah has placed a nature in every human He has created and has given them the ability to recognize the truth and turn to Him. For this reason, the source of spiritual feelings and spiritual tendencies is actually the essence that the Creator has placed in every human being. When human beings face any calamity, this essence comes to the fore and feels the need to take shelter in a Supreme Being. Especially in the recent years, the need for moral support has increased due to the effect of industrialization, the capitalist system's turning people away from spirituality and giving people a feeling of emptiness. While moral support practices still go on in prisons in Türkiye, the practices started in hospitals in 1996, but were later abolished for various reasons. In 2015, the Ministry of Health and the Presidency of Religious Affairs signed a protocol and moral support practices started again. Currently, moral support units officially work in hospitals, and there are spiritual guides in university dormitories. Presenting the studies on this field, which has always been a part of our tradition, will be a source for the studies carried out both in these institutions and universities and will provide important contributions to them. Al-Ghazali's *Kimiya al-Sa'adat* is one of the studies conducted for this purpose. In the aforementioned study, al-Ghazali created two main headings and 98 sub-headings, and named the main headings "title" and the subheadings "chapter". In this study, 20 hadiths that he mentioned in the chapters named "title" were examined. However, before the hadiths were evaluated, al-Ghazali's understanding of hadith was emphasized and the principles that he

paid attention to in his hadith interpretations were mentioned. Later, al-Ghazali's interest in spiritual support was emphasized, and especially the issues that Islamic ethics scholars mentioned about the spiritual forces that are effective in creating the spiritual balance of the human being were mentioned. In the section of the hadiths al-Ghazali used in his work named *Kimiya al-Sa'adat* and their evaluation in terms of moral support, 20 hadiths were examined. It has been determined in which sources these are mentioned in terms of sanad, the context in which al-Ghazali uses these hadiths has been emphasized, and the relationship between these interpretations and spiritual support and what they mean in today's human life have been researched. Al-Ghazali divided the first part of his book into four titles and forty-eight chapters. Under these four titles, he examined the subjects of knowing oneself, knowing Allah, knowing the world and the Hereafter. Al-Ghazali put self-knowledge in the first article of the first title and said that people should first seek their own truth, where they came from, and he stated that people needed to learn where they would go, why they were sent to this world, and the key to happiness and salvation. In this chapter, al-Ghazali stated that one can err, but he advised people to turn back from the mistake immediately, and not to insist on the sins leading one to darkness and spiritual depressions by repenting. According to him, when a person gets rid of imitation and becomes a firm believer, he will experience spiritual experiences. In the second title, under the title of knowing Allah, al-Ghazali mentioned the hadiths about Allah's compassion for His servants. Under the title of knowing the world in the third title, al-Ghazali drew attention to the attractions of the world and mentioned the hadiths that one should not forget the temporality of the world by falling into worldly and lustful desires. Al-Ghazali put the recognition of the Hereafter under the fourth title and opened fifteen sections here. In these sections, he talked about the body, soul, heaven, hell, the truth of death and the torment of the grave. Al-Ghazali also emphasized that the psychological, sociological and knowledge levels of the clients must be taken into account in accordance with the For this reason, the prescriptions offered for the spiritual balance of people in our tradition should be evaluated and adapted to the present.

GİRİŞ

Kökeni ilk insana kadar uzanan manevi destek konusu, 20 yy. başlarından itibaren akademik çalışmalara konu olmuştur.¹ 1960'lardan sonra Amerika'da manevi danışmanlık uygulamalarının hastanelerde gerçekleştirilebilmesi için vakıflar ve enstitüler kurulmuş, akademik çalışmalar artmıştır.² Türkiye'de manevi destek çalışmaları geç kalmakla birlikte 2015 yılında hastanelerde başlamış, 2019 yılında "Manevi Rehberlik" resmi meslek olarak kabul edilmiştir.³ Şu anda çeşitli kurumlarda uygulanan hizmetler, manevi rehberlik, dini danışmanlık, manevi bakım, manevi destek gibi farklı isimler olmakla birlikte, hepsinin hedefi kişinin yaşamış olduğu ruhsal bunalımlara çözümler bulmak, manevi olarak çıkmaza giren kimselere rehberlik yapmaktır. İnsanların manevi eğilimleri bu alana ilgiyi artırmaktadır. Psikoterapi uygulamalarında Batının dini yok sayan anlayışlarını taklit edenler manevi olarak insanları tatmin edememişlerdir. Batıdaki olumlu çalışmalar göz önünde bulundurulmakla birlikte İslâm ahlâk âlimlerinin geliştirmiş oldukları teoriler⁴ araştırılmalı ve günümüze uyarlanmalıdır. Zira İslâm ahlâk âlimlerinin kendilerinden önce yaşamış filozofların ilmi birikimlerini de alarak geliştirmiş oldukları prensipler günümüze önemli ışıklar tutmaktadır.

Bu prensiplerin en önemli hedeflerinden birisi insanların mutluluğu kazanması, huzurlu bir yaşama kavuşmasıdır.⁵

¹ Turgay Şirin, *Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018), 23.

² Anne Harrington, "Tanrı ve Sağlık: Başka Bir Şey Söylemeye Gerek Var mı?". çev. Garip Aydın, *Mütefekkir* 8/15 (Haziran 2021), 275-307. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.949245>; Avrupada'ki manevi destek çalışmaları için bk. Georg Wenz -Talat Kamran, *Seelsorge und Islam in Deutschland* (Mannheim: Verlagshaus Speyer, 2012).

³ Sevde Düzgüner – Ali Ayten, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Temel Bilgiler Kılavuzu* (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 76.

⁴ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, çev. Mustafa Çağrıncı (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 28-43.

⁵ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *Mutluluk ve İnsan Nefsinin Cevher Olduğuna İlişkin On Delil*, çev. Fatih Toktaş (Ankara:

Bunu gerçekleştirmenin yolu ruhsal denge ile mümkün olabilmektedir. Bu ise bütün insanlarda var olan ortak kuvvelerin ifrat ve tefrit hallerinden arınarak şecaat, hikmet, iffet ve adalet erdemlerine ulaşmakla mümkündür.⁶ Manevi destek uygulamalarında kişilerin manevi olarak nereye ulaştırılacağına bilinmesi ve alanın sınırlarının çizilmesi önemlidir. Garry Small'ın da ifade ettiği gibi neyin normal, neyin anormal olduğu konusunun netlik kazanmadığı bir terapiye akıllılar deli olarak nitelendirilmeye devam eder.⁷

Bu çalışmanın hedeflerinden birisi bu alanda çalışmaları olan İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) eserini incelemek ve günümüz manevi destek uygulamalarına katkı sağlayacak noktaları tespit etmektir. Gazzâlî kendisinden sonra gelen bilginleri ve halk kitlelerini etkileyen, etkisi günümüzde de süren önemli bir âlimdir.⁸ Telif ettiği *Kimyâ-yı Sa'âdet* adlı eserinde iki ana başlık 98 adet alt başlık oluşturmuştur. Ana başlıklara “unvan” ve “rükün” ismini vermiş, dört unvan başlığı altında öncelikle insanların kendini tanımaları gerektiğine vurgu yapmıştır. Diğer unvan başlıklarında ise, Allah'ı, dünyayı ve ahireti tanımak konularını incelemiştir. Bu unvanların altında toplamda kırk sekiz fasıl bulunmaktadır. Müellifin dört rükün başlığıyla incelediği konular ibadetler, sosyal hayat (muamelât), helak edici sebepler (mühlikât) ve kurtuluş reçeteleridir (münciyât). Bu başlıklar altında da her bir rükünde on fasıl toplamda kırk fasıl bulunmaktadır. Bu makalenin sınırlarını aşmamak için burada dört unvanla geçen hadisler işlenecektir.

Çok yönlü ve üretken bir müellif olan Gazzâlî'nin her alanda çalışmaları bulunmaktadır. Fikri olarak geçirdiği süreçleri anlattığı *el-Münkız mine'd-dalâl* adlı eser onun hem zahir hem batın ilimlerin vukûfuna ermek için

TDV Yayınları, 2011), 25; Râgıb el-İsfehânî, *Mutluluğun Kazanılması (Tafsîlî'n-Neş'e-teyn ve Tahsilü's-Seadeteyn Tercemesi)*, çev. Lütfi Doğan (İstanbul: Anda, 1974), 107; Mustafa Çağrıncı, “Kindî'nin Def'u'l-Ahzân Adlı Risalesi, Kaynakları ve Tesirleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1995), 221-241.

⁶ Geniş bilgi için bk. Râgıb el-İsfehânî, *ez-Zerîa ilâ mekârîmi's-Şeria* (Beyrut: yy., 1980), 10-13; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk* (Mısır: Matbaatı Terakki, 1899), 12-24; Ebû'l-Hayr Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adüdiyye*, çev. Mustakim Arıcı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 40.

⁷ 1973 yılında psikolog David Rosenhan, psikotikmiş gibi davranan öğrencilerinin psikiyatri hastanesine girdiklerini ve orada yaşadıklarını anlatan *Deli Yerlerde Akıl Başında Olmak Üstüne* adlı kitabı yayınladı. Bu öğrenciler hastaneye giriş yaptıktan sonra delilik taklidini bırakmışlardı. Ancak hastane çalışanları tarafından onların normal davranışları psikoz belirtileri olarak algılanmaya devam etmişti. Garry Small – Gigi Vorgan, *Bir Psikiyatristin Gizli Defteri*, çev. Duygu Akın (İstanbul: NTV Yayınları, 2013), 123.

⁸ Bekir Karlığa, “Gazzâlî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/518-530.

nasıl bir gayret içerisinde olduğunu göstermektedir.⁹ Her ne kadar hadis ilminde birikiminin sınırlı olduğunu söylese de¹⁰ *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*'de beş bine yakın hadis kullanması¹¹ ve onları etkili şekilde yorumlaması o sözün maksadının ayrıca araştırılmasını gerektirmektedir. Ancak buradan çıkan neticeye göre Gazzâlî'nin hadis ilminde sınırlı olduğunu söylemesi, tevazuundan ve sınırlarını çok iyi bilmesinden kaynaklanmaktadır. Zira sözün bağlamından da anlaşılacağı üzere bazı hadislerin mecaz ifade ediyor olması ve onların maksatlarının tam olarak anlaşılabilmesi için çok derin araştırmalar yapılması gerektiğini söylemesi¹² bu yorumu desteklemektedir. Nitekim hadis ilminde hem senet hem metin yönünden tenkit yapmak ve ayrıca diğer disiplinleri de dikkate alarak yorumlarda neticeye ulaşmak kolay değildir. Yukardaki sözün bağlamından anlaşılacağı üzere Gazzâlî bazı hadislerle ilgili bunu söylemektedir. Eserlerinde bazı rivayetlerin senet yönünden zayıf olması, “zayıf hadislerle amel” mevzusuna girmektedir.¹³ O konu ise bu makalenin sınırlarını aşmaktadır.¹⁴

Kimyâ-ı Saadet eserindeki yorumlarında da görüleceği üzere Gazzâlî hadislerle zahir manayı bozmadan evrensel yorumlar getirebilmiştir. Kendisine hadislerin yorumlarıyla ilgili sorulan sorular üzerine yazmış olduğu *Kanûnü 'l-te'vîl* adlı eserde küllî kanunları açıkladığını söylemiştir. Ona göre dini metinleri yorumlarken akıl-nakil ilişkisi konusunda beş ayrı görüşten ve bu görüşleri savunan beş ayrı firkadan söz etmek mümkündür. Bunların birincisi sadece nakli, ikincisi sadece akli bilgileri esas almışlardır. Üçüncüsü akli esas alıp nakli ona tâbi kılarken dördüncüsü nakli alıp akli

⁹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, çev. Hilmi Güngör (Ankara: Maarif Yayınevi, 1960), 13-92.

¹⁰ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Kanûnü 'l-te'vîl*, çev. Bilal Aybakan, *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), 526.

¹¹ Muhittin Uysal, “Gazzâlî’de Hadis Kullanımı ve Sûfî yazarlar Üzerindeki Etkileri (İhyâ Örneği)”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Kemal Sözen – Nejd Durak (Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 333.

¹² Gazzâlî, *Kanûnü 'l-te'vîl*, 526.

¹³ Zayıf Hadislerle amel konusunda geniş bilgi için bk. Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul (İstanbul: Nida, 2018) 181-195; Ayşe Esra Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 10-269; Fikret Karapınar, *Muhaddis Süfîlerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri (H. IV-V/M. X-XI. Asır)* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 94-97.

¹⁴ Gazzâlî'nin kullandığı hadislerle ilgili yapılan çalışmalarla ilgili bk. Seyit Avcı, *Süfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği* (Konya: Ensar Yayıncılık, 2004), 177-181; İmam Gazzâlî'nin *İhyâ*'daki hadislerin tahririni yapan İrâkî, hadisleri inceledikten sonra bulduklarının kaynaklarını zikrederken, bulamadıkları için ise bazen “aslını bulamadım” ifadesini (57) bazen de “batıldır, aslı yoktur” ifadesini kullanması (421) ilginçtir. Aslında müellif iki kaynağa da ulaşmamıştır. Bu sebeple bu ifadeler ayrıca araştırılmalıdır. Bk. Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *el-Mugnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahriri mâ fi'l-İhyâ'i mine'l-ahbâr* (Beirut: y.y., 2005), 57, 421.

ona tâbi kılmışlardır. Bunların beşincisiyse nakli ve akli birlikte alıp bunları iki asıl kabul etmişler ve ikisinin arasını telif etmişlerdir. İşte Gazzâlî'ye göre hem akli hem de nakli layık oldukları yere koyan bu grup hakikat üzeredir. Ancak bu yola girenler sarp bir yokuşa tırmandıklarını, aradıkları şeyin pek kolay elde edilebilir bir şey olmadığını bilmelidirler.¹⁵ Gazzâlî'yi anlamak için onun hayata bakış açısını ve varlık anlayışını da bilmek gerekmektedir. Ona göre göre varlığın beş mertebesi bulunmaktadır.¹⁶ Gazzâlî, hadisleri yorumlarken bu varlık anlayışını dikkate almıştır. Gazzâlî ilimleri tetkik ettikten sonra tasavvuf yoluna girdiğini *el-Münkız mine'd-dalâl* adlı eserinde ifade etmiştir.¹⁷ Bu, onun hadisleri alma ve yorumlama metoduna etki etmiştir.¹⁸ Ona göre, bir kişi nefsinin Allah'ın emirlerine boyun eğdirip onu terbiye etmeden, kalbindeki eğrilikleri ve ahlâki zafiyetleri İslâm'ın ölçüleriyle düzeltmeden, Hz. Peygamber'in sözlerini tam olarak kavrayamaz.¹⁹

Gazzâlî'nin hadis anlayışı ve yorumuyla ilgili olarak Türkçe literatürde çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar; Mehmet Görmez'in *Gazali de Sünnet Hadis ve Yorum* adlı kitabı ve bir makalesi²⁰, Muhittin Uysal'ın doktora tezi ve bir makalesi²¹, Fikret Karapınar'ın doktora tezi²², Orhan Yılmaz'ın *Eyyühe'l-Veled* adlı eserde geçen hadislerin tahrir ve değerlendirmesini yaptığı makalesidir.²³ Bu çalışmamızda daha önce hadis açısından üzerinde herhangi bir çalışmaya ulaşamadığımız *Kimyâ-yı Sa'âdet*'te geçen hadisler senet ve metin açısından değerlendirilecek ve onların manevi destekle ilgileri tespit edilecektir. Bu yönüyle çalışmanın literatüre katkı sağlaması hedeflenmektedir.

¹⁵ Gazzâlî, *Kanûnü't-Tevîl*, 522-524.

¹⁶ Geniş bilgi için bk. Mehmet Görmez, *Gazali'de Sünnet Hadis ve Yorum* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 95-105.

¹⁷ Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, 73.

¹⁸ Geniş bilgi için bk. Bilal Saklan, "İhyâü Ulûmi'd-Din'in Temel Kaynakların'dan Kutu'l Kulûb", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2/5 (2001), 57-62

¹⁹ Ferhat Gökçe, *İslâm İrfân Geleneğinde Hadis Yorumu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 47-48.

²⁰ Mehmet Görmez, "Gazâlî Felsefesinde Varlık Mertebeleri Bakımından Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999), 357-368

²¹ Muhittin Uysal, *Tespit ve Yorum Bakımından Tasavvuf Kitaplarında Bulunan İhtilâflı Haberler* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999); Muhittin Uysal, "Gazzâlî'de Hadis Kullanımı ve Süfi Yazarlar Üzerindeki Etkileri (İhyâ Örneği)", *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu* (Isparta: 2014).

²² Karapınar, *Muhaddis Süfîlerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri (H. IV-V/M. X-XI. Asır)*.

²³ Orhan Yılmaz, "Gazzâlî'nin Eyyühe'l-Veled İsimli Kitabının Önemi ve Kitapta Geçen Hadislerin Değerlendirmesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 / 15 (Haziran 2019), 185-213.

1. Gazzâlî ve Manevi Destek

İslâm ahlâk âlimleri manevi destek uygulamasında kişinin ruhsal durumu açısından bir sınır belirlemeye çalışmışlar ve burada bir standart oluşturmuşlardır. Bu noktada bütün insanlarda var olan ortak duygu kuvvetlerinden hareket etmişlerdir. Bu kuvvetlerin dengesinden meydana gelir faziletlere, ifrat ve tefrit hallerinden meydana gelen reziletlere değinmişlerdir.²⁴ Onların geliştirmiş olduğu fazilet-rezilet teorisini Gazzâlî de benimsemiştir. Ona göre bedende meydana gelen hastalıkları tedavi için nasıl acı ilaçlara sabrediliyorsa, kalbi hastalıklardan kurtulmak için aynı şekilde nefisle mücadele ve sabrın acılığına katlanmak gerekmektedir.²⁵

Gazzâlî *Kimyâ-ı Saadet* kitabında huzura ve ruhsal dengeye ulaşmanın yollarını göstermiş, birinci unvanın alt fasıllarında kalple ve ruhla ilgili bilgiler vermiştir. Müellif bu eserinde kalbi padişaha, akli padişahın vezirine benzetmiştir. Padişah olan ruh, akıl ile istişare edip şehvet ve gazabı kontrol altına alıp akla uymalarını emrederse vücut ülkesinin işleri düzgün olur. Saadet yolu açık olur. Eğer akli, gazap ve şehvet kuvvetlerine esir ederse vücut ülkesi helak olur, padişah olan ruh bedbaht olur.²⁶ Buna göre kişinin iç dünyasında huzur ve sükûneti yakalaması, bu kuvvetleri bilip onları doğru şekilde kullanmasıyla gerçekleşebilecektir. Evrende yaratılan her şeyin insanda bir örneği olduğunu söyleyen Gazzâlî kemikleri dağlara, damarları yağmura, kılları ağaçlara, beyni göklere, duygu organlarını da yıldızlara benzetmektedir. Ona göre kişi saadetin kimyasını elde ederse hayvanlar seviyesinden melekler seviyesine yükselir. Kişinin kendini bilmesi, Allah'ı bilmesinin anahtarıdır.²⁷ Gazzâlî'ye göre her şeyin lezzeti tabiatının çektiği tarafadır. Kalbin tatmin olması işlerin hakikatini bilmekle olur. Ancak beden hastalanınca kişi, nasıl gıdalardan lezzet alamıyorsa kalp de hastalanırsa hakikatlerden lezzet alamaz, dünyanın zavallısı olur. Tedavi edilmezse âhiretin zavallısı olur.²⁸

Gazzâlî insanın iç dünyasında duyguları yönetememekten kaynaklanan sıkıntılarının kökenine inmiş, onları tespit etmiş ve sıkıntılarının nasıl çözüleceğine dair sistem geliştirmiştir. Bu sisteme de saadetin kimyası adını vermiştir. Buna göre kişilerin yaşamış oldukları sıkıntılarının kaynağı yine kendi iç dünyalarında oluşmaktadır. Gazzâlî'nin bu yaklaşımı bugün Bilişsel Davranışçı Terapinin (BDT) de gelmiş olduğu yerdir. Bu sağaltıma göre, hastanın duygu ve davranışlarına harici olaylardan çok hastanın kendi

²⁴ Mustafa Çağrıncı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlâkı* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 68.

²⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Marifé, ty.), 3/49, 60-61.

²⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1971), 1/24.

²⁷ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/38, 41.

²⁸ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/36.

düşünceleri sebep olmaktadır.²⁹ Terapist, hastanın düşüncesini sistematik olarak değiştirerek davranışlarını iyileştirebilir.³⁰

2. Kimyâ-yı Sa'âdet'te Geçen Hadislerin Manevi Destek Açısından Değerlendirilmesi

Gazzâlî, kitabının ilk bölümünü dört unvan kırk sekiz fasla ayırmıştır. Bu bölümde mezkûr fasıllarda kullandığı hadisler değerlendirilecektir.

2.1. Birinci Unvan: Kendi Nefsini Bilmek

Gazzâlî birinci unvanın ilk maddesine kendi nefsinin bilmeyi koymuş ve kişinin öncelikle kendi hakikatini araması gerektiğini, nereden geldiği, nereye gideceği, bu dünyaya niçin gönderildiğini, saadetin ve kurtuluşun anahtarını öğrenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ardından, “Nefsini tanıyan Rabbini tanır” sözünü zikretmiş ancak bunu hadis olarak nakletmemiştir.³¹ İslâm ahlâk âlimleri insana ilk lazım olan bilginin kendi nefsinin bilmek olduğunu, yaratılmışların insanda birleştiğini dolayısıyla kişinin, öz nefsinin gereği gibi bilirse varlıkları da anlamış olacağını söylemişlerdir.³² Gazzâlî'nin ilk unvana böyle bir isim koyması psikiyatri ve psikoloji bilimi açısından da önemlidir. Amerikalı psikiyatr Small buna dikkat çekmiş ve çoğu insanın kendi iç dünyasında yatan psikolojik problemlere bakmaktan korktuklarını ve hastalıkların “kafaların içinde” olduğunu duymak istemediklerini söylemiştir.³³

2.1.1. Manevi Düşmanları Tanıma

Gazzâlî birinci unvanın yedinci faslında, “İnsandaki iyi ve kötü sıfatların hali” başlığı altında. “Her insanın olduğu gibi benim bir şeytanı vardır. Fakat Allah onu yenmeme yardım etti” hadisini zikretmiştir.³⁴ Hadisin sonu aslında “bana teslim oldu” şeklindedir. Bu rivayetin farklı versiyonlarında “bana hakkı söyler” lafzı nakledilmiştir.³⁵ Dârimî (ö. 255/869) bu hadisi “Rikâk” bölümünde, “sizden her birinizin yanında cin bulunmaktadır”

²⁹ Aoran T. Beck, *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders* (New York: Meridian Book, 1979), 339-348.

³⁰ Small, *Bir Psikiyatristin Gizli Defteri*, 243. Turgay Şirin Bilişsel Davranışçı Terapiyi (BDT) manevi danışmanlığa uyarlayarak “Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli” sistemini geliştirmiştir. Geniş bilgi için bk. Şirin, *Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli*, 69-252.

³¹ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/17. Bu rivayetle ilgili değerlendirme ikinci unvan “Allah'ı tanımak” başlığı altında yapılacaktır.

³² İsfehânî, *Mutluluğun Kazanılması*, 23.

³³ Small, *Bir Psikiyatristin Gizli Defteri*, 87, 92.

³⁴ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/24.

³⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 6/159, eserin muhakkiki “isnadın sahih” olduğunu söylemiştir; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sahih*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1988), 14/328.

bâb başlığı altında zikretmiş ve “şeytan” yerine “cin” kelimesi kullanmıştır.³⁶ İmam Müslim (ö. 261/875) bu hadisi cennet, cehennem ve kıyamet sıfatlarını anlattığı bölümde zikretmiştir. İmam Nevevî (ö. 676/1277) bu hadisin zikredildiği bâb’a, “Şeytanın fitnesi ve insanları ayartmak için müfrezelerini göndermesi” başlığını koymuştur. Bu bâb başlığı altında şeytanlarla/cinlerle birlikte meleklerin de insanın yanında bulunduğu dair rivayetler nakledilmiştir.³⁷ Bu hadis, şeytanın insanın damarlarında dolaştığı rivayetine benzemektedir ki Tirmizî (ö. 279/892) bunu naklettikten sonra Hz. Peygamber’in Allah’ın kendisine yardımı ile ondan kurtulduğu rivayetini nakletmiştir.³⁸ İbn Huzeyme (ö. 311/924) insanın yanında şeytanla birlikte melek de olduğu rivayetini nakletmiştir.³⁹ Hattâbî (ö. 388/998) Hac Sûresinden âyet⁴⁰ delil getirerek şeytanların peygamberlere de tuzaklar kurduğunu ancak Allah’ın onların tuzaklarını boşa çıkardığını söylemiş ve Hz. Peygamber’in şeytanının teslim olduğu rivayetini nakletmiştir.⁴¹ Nevevî hadisin şerhinde, şeytanın fitnesinden ve vesveselerinden sakınmaya işaret olduğunu söylemiştir.⁴² Begavî (ö. 516/1122), hadiste geçen “teslim oldu” ifadesinin zelil oldu anlamına geldiğini söylemiştir.⁴³

Hadis şerhlerinde şeytanın vesveselerine ve insanlara olumsuz telkinlerine dikkat çekilirken Gazzâlî, insanın özünde bulunan iyi ve kötü duygulara vurgu yapmıştır. İnsanın içindeki kötü duygu ve düşüncelerin akıl nuru ile keşfedilmesi gerektiğini söylemiş ve ardından bu hadisi zikretmiştir. Ona göre Hz. Peygamber bu şeytanı yenmiş diğer insanlara da örnek olmuştur. Onların da içlerinde var olan şeytanlığı bu şekilde yenmeleri gerektiğini söylemiştir. Gazzâlî’ye göre insana, şehvet, hırs ve gazap duygularını eğitip kontrol altına alması emredildi. Kişi, bunu

³⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed (Riyad: Dâru’l-Muğnî, 2000), “Rikâk”, 25, eserin muhakkiki “isnadın sahih” olduğunu söylemiştir.

³⁷ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim* (Beyrut: Dâri’c-Ceyl, 1918), “Sifâtü’l-Kiyâme”, 70.

³⁸ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1998), “Ridâ”, 17.

³⁹ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, *Sahih-i İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî (Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1980), 1/330.

⁴⁰ *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: DİB Yayınları, 2009), el-Hac 22/52.

⁴¹ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el- Hattâbî, *A’lâmu’l-hadis*, thk. Muḥammed b. Sa’d (b.y.: y.y., 1988), 2/1503.

⁴² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu’n-Nevevî alâ Muslim* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1972), 17/158.

⁴³ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Begavî, *Şerhu’s-Sünne* (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1983), 14/409.

yapabilirse erdemlere ve güzel ahlâka ulaşır. Eğer böyle yapmaz ve onlara hizmet ederse kendisinde kötü ahlâk meydana gelir ki bu da şeytanın sıfatlarındanıdır.⁴⁴ Hadisin bağlamları, bâb başlıkları ve hadis şerhleri ile karşılaştırıldığı zaman Gazzâlî'nin hadisin zahir manasını bozmadan ele aldığı ve şeytanın insanın yanında olmasını ona devamlı vesvese vermesi şeklinde yorumladığı görülmektedir. Şeytanın insanın damarlarında dolaştığı ile ilgili rivayet kendisine sorulduğunda, onun kendisinin değil, etkisinin dolaştığı şeklinde cevap verdiği gibi⁴⁵ burada da benzer bir şekilde açıklama yapmıştır. Yine “Köpek bulunan eve melek girmez”⁴⁶ hadisini, zahir manayı iptal etmeden, kalbi, kötü duygulardan korumak, şeklinde tevیل etmiştir.⁴⁷ Burada zikredilen hadisin manevi destek açısından önemi, kişinin manevi düşmanlarını tanımmasıdır. Kur'ân-ı Kerim'de de ifade edildiği üzere kişi, hem insan hem cinlerden devamlı telkinler almaktadır.⁴⁸ Kişi, bu telkinlerin kaynağını doğru şekilde tespit edemezse bunların etkisinde kalabilir ve gerçeklerden uzaklaşabilir.⁴⁹

2.1.2. Günahların Ruhsal Yaşama Etkisi

Gazzâlî birinci unvanın sekizinci faslında, “Kendi hareket ve duruşlarını kontrol” başlığı altında “Her kötülüğün ardından, bir sevap işle ki, onu silsin” hadisini zikretmiştir.⁵⁰ Temel kaynaklarda bu hadisin farklı versiyonları bulunmaktadır. İbn Ebî Şeybe'de (ö. 235/849) geçen rivayette Hz. Peygamber, Hz. Muaz'a (ö. 17/638) hitaben bu hadisi söylemektedir.⁵¹ Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) eserinde Hz. Muaz'ın Hz. Peygamber'den tavsiye istemesi üzerine, “Nerede bulunursan bulun, Allah'tan ittikâ et” lafzının ardından mezkûr rivayet nakledilmiştir. Hz. Muaz, nasihati artırmamasını isteyince Hz. Peygamber, “İnsanlara karşı güzel ahlâkla muamelede bulun” buyurmuştur.⁵² Dârimî bu hadisi “Rikâk” kitabı “Güzel Ahlâk” başlığı; Tirmizî “Birr ve Sıla” kitabı “İnsanlarla iyi geçinme”

⁴⁴ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/24.

⁴⁵ Gazzâlî, *Kanûnü'l-Te'vil*, 524.

⁴⁶ Buhârî, “Megâzî”, 9; Müslim, “Libâs”, 83.

⁴⁷ Görmez, *Gazali de Sünnet Hadis ve Yorum*, s. 70.

⁴⁸ en-Nâs 114/4-6.

⁴⁹ Türkiye'nin en iyi üniversitelerinden birinden mezun olup maddi olarak hiçbir sıkıntısı olmamasına rağmen, bu tür telkinlerin etkisiyle intihar ettiğine dair video bırakan kişi için Nevzat Tarhan, üniversitelerin ve eğitim sisteminin kendini gözden geçirmesi ve hayatın anlamına dair insanların bilinçlendirilmesi gerektiğini söylemiştir. Bk. Üsküdar Üniversitesi (ÜÜ), “Mehmet Pişkin İntiharı ve İntihara Neden Olan Düşüncüler” (Erişim 20 Ağustos 2023).

⁵⁰ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/25.

⁵¹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebu'r-Ruşd, 1989), 5/211.

⁵² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35/284, eserin muhakkiki, “hasen ligayrihi” demiştir; 36/381, muhakkik bu versiyon için “hadis “hasen”, “isnadı zayıf” demiştir.

başlığı altında nakletmiştir.⁵³ Muhaddislerin bâb başlıklarından bu hadisi, insanın ahlâkını güzelleştirmesi şeklinde yorumladıkları anlaşılmaktadır. İbn Melek (ö. 854/1450) hadisin şerhinde zıtların zıtlarla tedavi edildiğini söyleyerek kötülüklerin etkisinin iyiliklerle ortadan kaldırılabileceğini, bir kimse haram sözler dinlediye bunun kefaretinin Kur'an dinlemek ve zikir meclisleri olduğunu söylemiştir.⁵⁴ Münâvî (ö. 1031/1622), insanda zıt özellikler olduğunu; bir kişi, kötülük yaptı ise onun tam zıddını yaparak onu silmesi gerektiğini, büyük günahların ise ancak tövbe ile silineceğini söylemiştir.⁵⁵

Gazzâlî, bu hadisi açıklarken şarihlerin dikkat çektikleri hususu, ayna metaforunu kullanarak açıklamıştır. Müellif, kalbi parlak bir aynaya benzetmiş, günahların o aynayı kararttığını, güzel ahlâkın ise onu temizlediğini söylemiş, ardından mezkûr hadisi nakletmiş; devamında Mutaffifin Sûresinde geçen, insanın kendi yaptıkları yüzünden kalbinin paslandığını ifade eden âyet-i kerîmeyi zikretmiştir.⁵⁶ Gazzâlî bu fasıl altında insanın şehvet kuvvetine yenildiği zaman kötü ahlâkın hâsıl olacağını, şehvet kuvvetini yenecek olursa güzel ahlâkın ortaya çıkacağını söylemiştir. Ona göre bir kimse, kötü duygularını terbiye edecek olursa sabır ve sebat gibi pek çok güzel ahlâk, kötü düşüncelerine ve olumsuz duygularına itaat edecek olursa hile ve hıyanet gibi pekçok rezalet zuhûr etmektedir.⁵⁷ Burada zikredilen rivayet ve Gazzâlî'nin dikkat çektiği nokta kişinin bir hata yaptığı zaman onda ısrar etmemesi ve hemen geri dönmesidir. Manevi destekte de kişi ahlaki olarak ifrat ve tefrit noktalarından uzak durmalı, ruhsal dengeyi muhafaza etmelidir. Zira ahlâk âlimlerine göre kişinin ahlâki zafiyetlerinin neticesinde ortaya çıkan şehvani arzular, hırslar ve öfke patlamaları kişinin ruhsal dengesini sarsmakta ve nevroitik hastalıklar ortaya çıkmaktadır.⁵⁸ Kişinin ruhsal dengesi, duygularını kontrol etmekle ve yeniden güzel ahlâka dönüşle mümkün olacaktır. Bu dönüşün dindeki adı tövbedir. Hadiste buna işaret edilmekte ve kişi herhangi bir aşırılıkla günaha girdiği zaman hemen dönüş yapıp iyilik yoluna girmesi tavsiye edilmektedir. Manevi destekte ana yol hikmet, iffet, şecaat ve adalet erdemlerinin bulunduğu yerdir. Bu yoldan çıkmak kişiyi ruhsal olarak sıkıntılara götürmektedir.

2.1.3. İnsanın Kendini Ve Manevi Güçlerini Tanıması

⁵³ Dârimî, "Rikâk", 74; Tirmizî, "Birr", 55, müellif hadis için, "hasen sahih" demiştir.

⁵⁴ Muhammed b. İzzeddîn İbnü'l-Melek, *Şerhu Meşâbîhi's-Sünne*, thk. Nureddin Tâlib (b.y.: y.y., 2012), 5/344.

⁵⁵ Zeynüddîn Muhammed Abdürreâif b. Tâcil'ârifin el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi 'i ş-şagîr* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1937), 1/273.

⁵⁶ el-Mutaffifin 83/14.

⁵⁷ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/25.

⁵⁸ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 17.

Gazzâlî birinci unvanın on birinci faslında, “Kalp penceresi, uyanıklıkta da âlem-i melekût’a açık olur” başlığı altında “Yeryüzü benim için toparlandı, doğusunu da batısını da gördüm” hadisini zikretmiştir.⁵⁹ Temel hadis kaynaklarında uzunca geçen bir hadisin bir bölümünü Gazzâlî burada ihtisar etmiştir. Hadisin bağlamında Hz. Peygamber kendisinden sonra ümmetine verilecek maddi zenginlikleri zikretmiş ve Allah’tan ümmetine kıtlık vermemesini, düşmanın onlara musallat olmamasını niyaz etmiştir.⁶⁰ İmam Müslim bu hadisi “Fitne ve kıyametin şartları” kitabında nakletmiş; İmam Nevevî bu hadis için “Ümmetin bir kısmının diğer kısmını helak edeceği” başlığını koymuştur. Zira hadisin sonunda bu durum ifade edilmektedir.⁶¹ Ebû Dâvûd (ö. 275/889) bu hadisi “Fiten” kitabında “fitnelerin delili” başlığı altında; Tirmizî de aynı şekilde “Fiten” kitabında nakletmiştir.⁶² Nevevî, bu hadiste açık bir mucize olduğunu ve bunların gerçekleştiğini söylemiştir. Hadisin devamında “bana iki hazine verildi” cümlesini Kisrâ ve Kayser’in hazineleri olarak şerh etmiştir.⁶³ Mübârekpûrî (ö. 1935) bu hadisi, Hz. Peygamber’in ümmetine verilecek nimetlerin çokluğu olarak anlamıştır.⁶⁴

Gazzâlî ise şarihlerden farklı olarak, insanın kalp penceresinin ölmeden önce de melekût âlemine açılabileceğini ifade için bu hadisi nakletmiştir. Ona göre bir kimse riyazet eder, nefse isteklerini vermez, gazap ve şehvet kuvvetini kontrol edebilirse kalbi melekût âlemi ile münasebete geçer. Dili ve kalbi ile Allah’ı zikrederse pencere açılır, diğerlerinin rüyada gördüklerini o uyanırken görmeye başlar.⁶⁵ Bu hadisin burada zikredilmesi ve Gazzâlî’nin mezkûr rivayete böyle bir anlam yüklemesi, manevî desteğe muhtaç kimseleri kendi iç dünyalarına yönlendirmeye teşvik etmektedir. Zira dini hayatın çeşitli boyutları vardır; şekilsel olarak yaşanan boyutu ile derinlemesine yaşanan boyutu kişilerde farklı şekillerde tezahür etmektedir. Kişi, taklitten yakînî imana oradan marifete ulaştığı zaman manevî tecrübeleri yaşamaktadır.⁶⁶ İsfahânî (ö. 502/1109) eserinde buna dikkat çekmiş ve kötü ahlaktan arınan insanın kendisi için hazırlanan

⁵⁹ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/29.

⁶⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 6/311; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28/340; 37/79; 37/118, eserin muhakkiki, “isnadı sahih” demiştir.

⁶¹ Müslim, “Kitabü'l-Fiten ve Eşrâtü's-Sâah”, 19.

⁶² Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), “Fiten”, 1; Tirmizî, “Fiten”, 14; İbn Hıbbân, *Sahih*, 15/109.

⁶³ Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Muslim*, 18/13.

⁶⁴ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi-Şerhi Câmi'i'l-Tirmizî* (Medine: El-Mektebetü's-Selefiyye, 1963), 6/399.

⁶⁵ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/29.

⁶⁶ Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 73-79.

saadetlerin bir kısmına dünyada iken muttali olabileceğini söylemiştir.⁶⁷ Gazzâlî burada kişinin taklide dayalı dini hayattan marifete dayalı hayata yönelmesini tavsiye etmektedir. Böylelikle kişi, duygularını doğru şekilde yönlendirebilecek ve manevi olarak güçlenecektir.

2.1.4. İnsanların Tabiatlarında Var Olan Allah İnancı

Gazzâlî birinci unvanın on ikinci faslında, “Her insan Fitrat üzerine doğar” başlığı altında aynı lafızla gelen hadisi zikretmiştir.⁶⁸ Temel kaynaklarda birçok yerde geçen ve meşhur olan bu hadisi ilk musanniflerden Ma’mer b. Râşid “Kader” bahsinde zikretmiştir.⁶⁹ İmam Buhârî (ö. 256/870), Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27) ve İmam Mâlik (ö. 179/795) “Cenâze”; Müslim “Kader” kitabında; Ebû Dâvûd “Sünnet” kitabı “Müşriklerin çocukları” bâbında; Tirmizî “Kader” kitabı “Her çocuk fitrat üzere doğar” bâbında; İbn Mâce (ö. 273/887) “Sünnet” kitabı “Kader” bâbında nakletmişlerdir.⁷⁰ Hadisin şerhinde İbn Abdülber (ö. 463/1071) fitratı, ilk yaratılış anında yaratıcının tüm insanlara verdiği Allah’ı tanıma eğilimi, ruh temizliği ve potansiyel yetkinlikler olarak açıklamıştır.⁷¹ İnsanlara verilen bu fitratın bozulması maddi ve manevi olarak büyük yıkımlara yol açmaktadır.⁷²

Gazzâlî bu rivayeti, şarihlerle muvafık olarak kalbin büyük bir cevher olduğunu ifade etmek için zikretmiştir. Ona göre demir paslandığı zaman cevheri nasıl ziyan oluyorsa, insanın da fitratı dünya hırsı, şehvet ve günahlarla kirlendiği zaman zarar görür. Yine ona göre yapılacak ilk iş, nefisle mücadeledir. Nefse istemediklerini yaptırmak ve çokça ibadet etmek ilk yapılacak iştir; bu yolları aşmış kimsenin kılavuzluğu da bu noktada önemlidir.⁷³ Gazzâlî’nin Allah’ın bütün insanların içine koyduğu fitrata dikkat çekerek onun manevi gelişimindeki önemine vurgu

⁶⁷ İsfehânî, *Mutluluğun Kazanılması*, 115.

⁶⁸ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/30.

⁶⁹ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, thk. Hâbibü’r-Raḥmân el-A‘zamî (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1982), 11/119.

⁷⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Saḥîhu’l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Dimaşk: Dâru İbn Keşir - Dâru’l-Yemâme, 1993), “Cenâiz”, 91; Müslim, “Kader”, 9; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 18; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnaût (b.y.: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2009), “Sünnet”, 10; Mâlik b. Enes *el-Muvatta*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf - Mahmûd Halîl (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1991) “Cenâiz”, 4; Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan’ânî, *el-Muşannef*, thk. Hâbiburrahmân el-Azamî (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1982), 5/202; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/104; İbn Hibbân, *Saḥih*, 1/336.

⁷¹ Geniş bilgi için bk. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi’l-Muvatta mine’l-meânî ve’l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed (ty: Müessesetu Kurtuba, yy.), 18/70-90.

⁷² Talat Sakallı, *Hadisler ve Yorumları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 329-341.

⁷³ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/30.

yapmasının manevî destek açısından önemi şudur: Maneviyat ihtiyacı bütün insanlarda fitri olarak vardır. Kişi, fitrata göre hareket ettiğinde ruhsal olarak huzur ve itminana kavuşacaktır. Psikiyatri alanında yapılan modern çalışmalarda insanların yaratıcıyı aramaya yönelten bir özelliği olduğuna dair çalışmalar bulunmaktadır.⁷⁴ Ahlak âlimlerinden İsfehânî, insanın huylarını iyileştirmek, doğru ile yanlış ayırt etmek yahut bunları fesada uğratma kabiliyetine sahip olarak yaratıldığını söylemiştir.⁷⁵ Gazzâlî burada çevrenin ve olumsuz duyguların etkisiyle örtülen ancak her insanın özünde var olan manevî kuvvelere işaret etmekte ve onları içlerinde var olan Allah inancına yönlendirmektedir.

2.1.5. Nazar'ın İnsan Ve Toplum Üzerindeki Etkisi

Gazzâlî birinci unvanın on üçüncü faslında, “Kudret sebebiyle kalbin üstünlüğü” başlığı altında “Nazar (göz değmesi), insanı mezara, deveyi tencereye koyar” rivayetini zikretmiştir.⁷⁶

Temel hadis kaynaklarında bulamadığımız bu rivayet, Kelâbâzî (ö. 380/990) ve Ebû Nuaym'ın (ö. 430/1038) eserlerinde geçmektedir.⁷⁷ Zerkeşî (ö. 794/1392) ravilerden Şuayb b. Eyyûb'un teferrüd ettiğini söylemiştir.⁷⁸ Süyûtî (ö. 911/1505) bu hadisi eserine almış ve “sahih” hükmünü vermiştir.⁷⁹ Aclûnî (ö. 1162/1749) “Nazar haktır” kısmının “müttefekun aleyh” olduğunu, geri kalan kısmın zayıf olduğunu söylemiştir.⁸⁰ Rivayetin farklı versiyonlarını ve ravilerinin inceleyen Elbânî (ö. 1999) “hasen” hükmünü vermiştir.⁸¹ Münâvî, *Feydu'l-kadır* adlı şerh kitabında göz değmesinin (nazar) hastalık olduğunu ve kişiyi öldürebileceğini söylemiştir. Ayrıca müellif, dua ile bu hastalıktan sıhhatte kavuşulacağına dair örnekler vermiştir. Müellif, rivayetin “garib” olduğu

⁷⁴ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 62.

⁷⁵ İsfehânî, *Mutluluğun Kazanılması*, 169.

⁷⁶ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/31.

⁷⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Ebû İshâk el-Kelâbâzî, *Bahrü'l-fevâidi'l-müsemmâ bi me'âni'l-ahbâr*, thk. Muhammed Hâsen Muhammed Hâsen İsmail - Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: y.y., 1999), 87; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1974), 7/90; İbn Hibbân (ö. 354/965) Ali b. Ali el-Lehebi'nin sika ravilerden mevzu rivayetler naklettiğini söyleyerek onun rivayetleriyle ihticâc edilmeyeceğini söylemiştir. Bk. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddissîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyed (Halep: Dâru'l-Va'y, 1976), 2/107.

⁷⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *et-Tezkire fi'l-ehâdisi'l-muştehiira - el-Mensura fi'l-ehâdisi'l-meşhûra*, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ (Beyrut: y.y., 1986), 113.

⁷⁹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Câmiu's-sağîr; min hadîsi'l-beşîri'n-nezîr* (Beyrut; Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2004), 2/354.

⁸⁰ Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ* (Kahire: y.y., 1932), 2/76.

⁸¹ Nâsirüddin el-Elbânî, *Sahihü'l-Camiu's-sağîr ve ziyâdâtüh* (y.y.: Mektebetü'l-İslâmî, 2010), 2/761.

bilgisini de eklemiştir.⁸² Mübârekpûrî, Hz. Peygamber’in “Kaderin önüne bir şey geçecek olsaydı o göz değmesi (ayn) olurdu” sözünün⁸³ nazarın tesir ve kuvvetine işaret olduğunu söylemiştir.⁸⁴

Kıskanç olan kimsenin bakışlarıyla, kıskandığı kişiye zarar verecek şekilde etkilemesini ifade eden nazar⁸⁵ hem toplumda hem hadislerde var olan bir olgudur.⁸⁶ Gazzâlî bu hadisi insanın manevi güçlerinin maddi güçlerden daha etkili olduğunu beyan etmek için zikretmiştir. Ona göre beden, kalbe tabidir. Herkes bilir ki kalp isteyince parmak hareket eder. Ona göre kalplerin bazısı bazısından üstündür. Böyle kimse, bir hastaya himmet ederse o hasta sıhate kavuşur. Gazzâlî, bütün bunların aklen mümkün, tecrübe ile de bilindiğini, nazar ve büyüün de bu kabilden olduğunu söylemiştir.⁸⁷ Tıp ve Psikiyatri alanında otorite olan İbn Sînâ, güçlü ve sağlam bir zihne sahip olan kişinin sadece kendi bedenini değil, diğer bedenleri de etkileyebileceğine Gazzâlî’den daha önce dikkat çekmiştir.⁸⁸ Günümüzde de bu görüşü destekleyen çalışmalar bulunmaktadır. Psikoterapist Mustafa Merter, insanın kurduğu göz temasının, eşyanın ve insanın hakikatine inebilecek güçte olduğuna vurgu yapmıştır. Ona göre kişi, içindeki bu potansiyel güçle insanı ve eşyayı fiziksel olarak etkileyebilir. Kuantum fiziğinin verileri bu görüşü bilimsel açıdan da doğrulamaktadır.⁸⁹ Gazzâlî burada kişinin ruhsal gücünün farkında olmasına ve maneviyatını güçlendirerek maddi ve manevi korunmaya yönlendirmektedir. Bu bilgilere göre kişi, manevi güçlerini hem olumlu hem de olumsuz olarak kullanabilmektedir. Manevi destek açısından buradan çıkarılacak derslerden birisi, kişinin, sihir ve büyü gibi manevi güçlerini olumsuz yönde kullanan kimselerden uzak durması ve kendini manevi yönden güçlendirmesidir.

2.2. İkinci Unvan: Allah Teâlâ’yı Tanımak

Gazzâlî ikinci unvanın birinci faslına, “Ey İnsan! Rabbini tanımak

⁸² Münâvî, *Feyzu'l-ğadîr*, 4/397.

⁸³ Tirmizî, “Tıb”, 17, müellif, “hasen sahih” demiştir; İbn Mâce”, “Tıb, 32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/438, eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, ‘hasen’ demiştir.

⁸⁴ Müberekfûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, 6/184.

⁸⁵ Salime Leyla Gürkan, “Nazar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul TDV yayınları, 2006), 32/443.

⁸⁶ Buharî, “Tıb”, 35; Müslim, “Selam”, 16; Ebu Davud, “Tıb”, 15; Tirmizî, “Tıb”, 19.

⁸⁷ İbn Haldûn da aynı şekilde nazar ve büyüün etkilerine değinmiş, nazarın fitrî bir özellik olduğunu, sihrin ise sahibinin tercihine bağlı olduğunu söylemiştir. Bk. Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: İmaj Ofset, 2004), 2/719.

⁸⁸ Fazlur Rahman, *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp*, çev. Adnan b. Baloğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 52.

⁸⁹ Mustafa Merter, *Dokuz Yüz Katlı İnsan* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 213.

için kendini tanı!" diye başlamış, "Kendini bilen Rabbini bilir"⁹⁰ sözünün eserlerde geçtiğini söylemiştir.⁹¹ Sehavî (ö. 902/1497), bu rivayetin "merfû" olmadığını beyan etmiş; ayrıca İmam Nevevî'den bu sözün sabit olmadığını bilgisini aktarmıştır.⁹² Süyûtî, bu rivayetin Muaz er-Râzî'ye (ö. 258/872) ait olduğunu söylemiştir.⁹³ Bu rivayetle ilgili daha önce tahrir çalışmaları yapıldığı için burada ayrıntılı değerlendirmeye girilmeyecektir.⁹⁴ Gazzâlî bu rivayeti hadis olarak nakletmemekle birlikte ona göre bu söz doğrudur. Müellif bununla, insanın kendi zatından Allah'ın zatını, kendi sıfatlarından da Allah'ın sıfatlarını bilmeye yol bulabileceğini söylemiştir. Manevî destek açısından her şeyi kontrol edebilen mutlak bir güce inanmak insanda emniyet duygusu oluşturur.⁹⁵ Jeff Levin, yaptığı araştırmalarda, inancın insanın beden ve ruh sağlığına olumlu yönde katkı sağladığına dair sonuçlara ulaştırmıştır.⁹⁶ Din ve sağlık alanında araştırmalar yapan Herbert Benson da dinî faktörlerin kişilerin yaşam kalitelerini artırdığını söylemiştir.⁹⁷ Allah insana kendi ruhundan üflediği⁹⁸ için ruhsal itinan ancak O'nunla irtibat kurarak gerçekleşebilecek ve kişi, manevî bir güç kazanacaktır.

2.2.1. Allah'ın Sınırsız Merhameti

Gazzâlî ikinci unvanın birinci faslında, "Kendini bilmek Allah'ı bilmenin anahtarıdır" başlığı altında "Allah Teâlâ'nın kullarına şefkati, annenin çocuğuna merhametinden daha çoktur" hadisini zikretmiştir.⁹⁹ Gazzâlî'nin

⁹⁰ İsfahânî, *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, 10/208.

⁹¹ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/43.

⁹² Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehavî, *el-Makâşidu'l-hasene fi beyâni kesirin min el-ehâdisi'l-muştehire 'alâ'l-elsine*, thk. Muhammed Osmân el-Hasât (Beyrut: y.y., 1985), 657; Elbânî, aslı olmadığını söylemiştir. Bk. Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe ve'l-mevzûa ve eserüha es-seyyü fi'l-ümmeh* (Riyad: Dârü'l-Mearif, 1992), 1/165.

⁹³ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dureru'l-muntesira fi'l-ehâdisi'l-muştehira*, thk. Dr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ (Riyad: y.y., ts.), 185.

⁹⁴ Seyit Avcı bu rivayeti mutasavvıfların hadis olarak kullandığını, muhaddislerin bu rivayeti hadis olarak kabul etmemekle birlikte şerhi hususunda görüş bildirdiklerini söylemiştir. Bk. Avcı, *Süfîlerin Hadis Anlayışı*, 270-274. Ayrıca bk. Uysal, *Tespit ve Yorum Bakımından Tasavvuf Kitaplarında Bulunan İhtilâflı Haberler*, 346-354; Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 223-226; Yusuf Açikel, "Nefsini Bilen Rabb'ini Bilir" Hadis mi Kelâm-ı Kibar mı?", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000), 173-200.

⁹⁵ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 200.

⁹⁶ Jeff Levin, *God, Faith and Health: Exploringn the Spirituality Healing Connection* (New York: John Wiley, Sons, 2001), 225-247.

⁹⁷ Herbert Benson, *Timeless Healing: The Power and Biology of Belief* (New York: Scribner, 1996);173-174. Ayrıca bk. Ali Ayten, *Din ve Sağlık Kavram, Kuram ve Araştırma* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018), 110-118.

⁹⁸ el-Hicr 15/29.

⁹⁹ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/43.

iẖtisar ederek aldığı hadis, Resûlullah'a getirilen esir grubun içinde bulunan bir kadının durumu üzerine nakledilmiştir. Çocuđunu kaybeden kadın her bulduğu çocuğu bağrına bastırıp emzirmesi üzerine Hz. Peygamber, Allah'ın rahmetini bir misalle anlatmak istemiştir. Orada bulunan sahabilerine, bu kadın çocuğunu ateşe atar mı diye sormuş ve ardından yukardaki hadisi irad etmiştir. Buhârî bu hadisi "Edeb" kitabında, çocuğa merhamet etmek, onu kucaklamak ve öpmek bâbında nakletmiştir. Müslim'in "Tövbe" kitabına aldığı bu hadisi, İmam Nevevî "Allah'ın rahmetinin genişliği" başlığı altında zikretmiştir.¹⁰⁰ İbn Ebi'd-Dünyâ (ö. 281/894) *Allah'a Karşı Hüsn-i zan Beslemek* isimli müstakil bir eser yazmış ve bu konuyla ilgili hadisleri bir araya toplamıştır. İbn Battâl (ö. 449/1057) hadisin şerhinde, çocuklara merhamet ve rıfkla muamele etmenin önemine değinmiş ve Hz. Peygamber'in çocuklara şefkatinden örnekler vermiştir.¹⁰¹

Gazzâlî bu hadiste, Allah'ın kullarına şefkati görülürse onu tanımanın anahtarı olacağını, söylemiştir. Ona göre kişi, kendi eksikliğinden Hakk'ın kudretini ve etrafındaki şaşırtıcı hikmetlerde Hakk'ın ilminin kemalini bilir. Bütün bunların iyilik ve güzellik için yaratıldığını anlayınca Allah'ın lütfunu ve rahmetini görür. Manevi destek açısından bu hadiste Allah'a karşı kötü zan besleyen kimseler için önemli uyarılar bulunmaktadır. Türkiye'de çeşitli musibetlere uğramış kişiler üzerinde yapılmış olan araştırmaya göre, bu kimselerin yüzde yetmiş yaşadıkları belaları Allah'ın bir cezası olarak değerlendirmişlerdir.¹⁰² Manevi destek uygulamalarında kişinin bakış açısı ruhsal yaşamını etkilemektedir. Kişi, içinde bulunduğu zor şartlar gereği olumsuzluklara odaklanabilmekte, yaratıcıya ve etrafına karşı şikâyet dili kullanabilmektedir. Burada Gazzâlî hadiste geçen örneği vererek kulların Allah'a bakış açılarını düzeltmelerine ve O'na karşı hüsn-i zan beslemelerine teşvik etmektedir.

2.2.2. İnsan Ruhunun Yüceliđi

Gazzâlî ikinci unvanın ikinci faslında, "Allah Teâla'nın tenzih ve takdisini bilmek" başlığı altında "Allah Teâla Âdem'i kendi suretinde yarattı" hadisini zikretmiştir.¹⁰³ İmam Buhârî bu hadisi "İsti'zân" kitabında "Selamın başlangıcı" bâbında; Müslim "Cennet" kitabında nakletmiştir. Bu hadisin devamında Hz. Âdem'in boyundan bahsedilmekte ve Allah, Hz.

¹⁰⁰ Buhârî, "Edeb", 18; Müslim, "Tevbe", 22.

¹⁰¹ Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Battâl el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2003), 9/212.

¹⁰² Naci Kula, "Gençlerde İzdırap Tecrübesine Bağlı Dinî Krizle Başı Çıkmaya Yönelik Öneriler", *Manevi Sosyal Hizmetler*, ed. Ali Seyyar (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008), 515.

¹⁰³ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/47.

Âdem'e meleklerden selamın nasıl verildiğini öğrenmesini istemektedir.¹⁰⁴ Bazı kaynaklarda yüze vurulması nehyedildikten sonra mezkûr hadis nakledilmiştir.¹⁰⁵ Hadiste geçen “kendi” zamirinin Hz. Âdem'e mi Allah'a mı râcî olduğu tartışılmıştır. Hattâbî (ö. 388/998) “kendi suretinde yarattı” ifadesinin Allah'a râcî olmadığını ispat için “O hiçbir şeye benzemez” âyetini delil getirmiştir.¹⁰⁶ Ona göre burada ifade edilen husus, Hz. Âdem'in, daha sonra yaratılan neslinde olduğu gibi “nutfe”, “alaka”, “mudga” gibi aşamalardan geçmeden, ilk olarak kendi suretinde, tam ve mükemmel olarak yaratılmasını ifade etmektedir.¹⁰⁷ İmam Nevevî de Hattâbî ile benzer yorumu yapmış ve Hz. Âdem'in cennetteki sureti ile dünyadaki suretinin aynı olduğunu söylemiştir.¹⁰⁸ İbn Hacer (ö. 852/1449) bu hadisle ilgili farklı görüşleri zikrettikten sonra, Allah'ın Hz. Âdem'i kendi suretinde yaratmasını, kendi sıfatları olan ilim, hayat, iştirme, görme vs. anlamında olduğunu söylemiş ancak Allah'ın sıfatlarının hiçbir şeye benzemediğini eklemiştir.¹⁰⁹

Gazzâlî, bu hadisi şarihlere göre farklı açıklamış, ruhun zaman ve mekân izafesinden münezzeh olduğunu söylemiştir. Ona göre Allah, Âdem'i kendi suretinde yarattı demek, Âdem'in hakikatının ve ruhunun bilinmeyeceği anlamına gelmektedir. Bunun için ruh nasıl şeydir sorusunun cevabı bulunmamaktadır. Müellife göre insan, kendi ruhunun bilinmezliğinden, Allah'ın nasıl olduğunun bilinmeyeceğini anlamalıdır. Zira ruhu tanımak Hakkı tanımının anahtarıdır.¹¹⁰ Gazzâlî'ye göre insan hem aciz hem de çok güçlü bir varlıktır. İnsanın bu iki yönünü de tanımalarını tavsiye eden Gazzâlî onun manevî zenginliklerden mahrum olmamasını istemiştir. Burada manevî kavramlardan olan ruhla ilgili verilen bilgilerin manevî destek açısından kişiye şu şekilde katkıları olabilir: Ruhtan insanlara az bilgi verilmiş olmakla birlikte o aza ulaşması kişiye manevî açıdan kâfi gelecektir. İnsan kendi varlığını sadece görünen bedenden ibaret zannedebilmektedir. Bedenin ihtiyaç ve bakımına gösterdiği ehemmiyeti ruhuna göstermeyebilmektedir. Bedenin bütün ihtiyaçlarını giderdiği halde ruhunu ihmal sebebiyle yaşadığı ruhsal bunalımların kaynağını farklı yerlerde arayabilmektedir. Burada ruhun yaratılışı ve ona Allah'ın

¹⁰⁴ Buhârî, “İsti'zân”, 1; Müslim, “Cennet”, 28; Ma'mer, *Musannef*, 10/384; Abdurrezâk, *Musannef*, 9/444; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/382, eserin muhakkiki, “isnadı sahih” demiştir.

¹⁰⁵ Müslim, “Birr”, 115; Abdurrezâk, *Musannef*, 9/444; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/382, eserin muhakkiki, “isnadı kavi” demiştir.

¹⁰⁶ eş-Şûrâ 42/11.

¹⁰⁷ Hattâbî, *A'lâmu'l-hadis*, 3/2228.

¹⁰⁸ Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Muslim*, 17/178.

¹⁰⁹ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959), 11/3.

¹¹⁰ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/18, 48.

sıfatlarından verilışı ve kişinin onu tanınması için gayret göstermesi teşvik edilmektedir. Zira manevi destekte kişi, önce kendini tanımalı ve manevi kuvvelerini bilmelidir. Manevi kuvvelerini tanımadan onları harekete geçirmek ve kontrol etmek mümkün değildir.¹¹¹ İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) sıhhatin korunması için kişinin kendi nefsinin ayıplarını bilmesi gerektiğini söylemiş ve bunu ünlü Yunan doktor ve filozof olan Câlînûs'a dayandırmıştır.¹¹² Psikiyatir Small, insanların kendi iç dünyalarına dönmesinin kolay olmadığını, yıllarca başka şeyleri araştıran insanın birkaç saat kendini araştırmadığını söylemiştir.¹¹³

2.2.3. Sebeplerden, Sebepleri Yaratana Yolculuk

Gazzâlî ikinci unvanın beşinci faslında “Tabiatçılar ve Münecimlerin karıncaya benzetilmesi” başlığı altında “Muhakkak ki Allah için yetmiş nur perdesi vardır. Eğer onları açarsa güzelliği bakanları yakar” hadisini zikretmiştir.¹¹⁴ Bu bölümde zikredilen hadis, *Sahih-i Müslim*'de geçen uzunca bir hadisin kısaltmasıdır. Mezkûr rivayette Allah'ın uyumadığı, bütün amellerin O'na arz olunduğu bildirilmekte ve hicabının nur olduğu haber verilmektedir. Eğer o perde kalkacak olsa bütün mahlûkatın (O'nun güzelliğinden) yanacağı nakledilmektedir.¹¹⁵ Bu hadis diğer temel kaynaklarda da zikredilmektedir.¹¹⁶ Nevevî, perdenin örtü ve men etmek anlamlarına geldiğini, cisimleri ve sınırlı varlıkları örttüğünü ancak Allah'ın bundan münezzeh olduğunu söylemiştir. Burada kast edilen şeyin, mahlûkatın Allah'ı görmesine engel olduğudur. Bu perde maddi değil manevi ve nurdan bir perdedir. Nur olarak isimleşmesinin sebebi ışığın etkisiyle idrakin engellenmesinden dolayıdır.¹¹⁷ Hadisin geniş ve derin manası olması sebebiyle burada şerh edilmesi yetersiz kalacaktır.¹¹⁸ İbn Melek, bu hadisin, “Allah'ı neden göremiyoruz?” sorusunun cevabı olduğunu, O'nun azametinin nurundan dolayı görülemediğini söylemiştir.¹¹⁹

Bu hadisle Gazzâlî sebeplerden, sebepleri yaratan Allah'a yol alınması gerektiğini söylemiş ve karınca benzetmesini yapmıştır. Ruhlar âlemine

¹¹¹ Garip Aydın, *Ayetler ve Hadisler Işığında Hastalara Manevi Destek* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019), 16.

¹¹² İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, 156.

¹¹³ Small, *Bir Psikiyatristin Gizli Defteri*, 327.

¹¹⁴ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/50.

¹¹⁵ Müslim, “İmân”, 293.

¹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 32/405; İbn Mâce, “İmân”, 13; İbn Hibbân, *Sahih*, 1/499.

¹¹⁷ Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Muslim*, 3/15.

¹¹⁸ Gazzâlî Nur Süresi 35. âyette geçen “Allah göklerin ve yerin nurudur” âyetini tefsir için kaleme aldığı *Mişkâtü'l-envâr*'da bu konuyu daha geniş açıklamaktadır. Bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, thk. Ebû'l-Alâ Afîfî (Kahire: y.y., ts), 1-93.

¹¹⁹ İbnu'l-Melek, *Şerhu Mesâbihi's-sünne*, 1/111.

terakki ederken birçok tehlikeli geçitlerin bulunduğunu açıklayan müellif, kişinin bunlara dikkat etmesi ve sebeplerin arkasındaki kudretin görülmesi gerektiğini söylemiştir.¹²⁰ Manevi destek açısından burada zikredilen hikâyenin¹²¹ şöyle bir önemi bulunmaktadır: İnsanların sadece zahiri sebeplere bel bağlamaları büyük hayal kırıklıklarına ve umutsuzluklara sebep olabilmektedir. Hastaların ve musibetzedelerin, şifayı verecek olanın Allah olduğuna inanmaları ve kalplerini O'na bağlamaları onların rahatlamalarına vesile olacaktır. Bunun gerçekleşmesi Allah'ı tanımaya bağlıdır. İnsanların yaratıcının bu gücünü tanımaları için akıl ve kalplerini birlikte kullanmaları gerekmektedir.¹²² Akıl kelimesinin kök anlamlarından biri de “bağlamak”¹²³ olduğu için akıllı olan her bir kişi olayları ve hadiseleri bir sebebe bağlama zarureti hissetmektedir. Ancak bağlamaların eksik yahut yanlış olması kişinin hakikate ulaşmasını engelleyebilmektedir. Sebepler ve sonuçlar arasındaki ilişkiler sağlıklı kurulduğu zaman hem maddi hem manevi tatmin yaşanmakta, zihni ve kalbi aydınlanma gerçekleşmektedir. Gazzâlî de bu başlık altında kâinat kitabının doğru okunmasına, sebepleri ve onları yaratanla ilişkinin sağlıklı kurulmasına böylelikle ruhsal tatmin ve dengeye ulaşılmasına teşvik etmektedir.

2.2.4. Belalara Bakış Açısının Değiştirilmesi

Gazzâlî ikinci unvanın yedinci faslında, “Yıldızların ve burçların padişahın kudretine teşbihi” başlığı altında “Belâ önce peygamberlere sonra evliyaya sonra herkesin fazilet ve derecesine göre gelir” hadisini zikretmiştir.¹²⁴

Temel hadis kaynaklarında geçen bu rivayeti Tirmizî “Zühd” kitabında “belalara sabır” başlığı altında; Dârimî “Rikâk” kitabında “bela yönünden insanların en şiddetlisi” başlığı altında; İbn Ebî Şeybe “Humma ve hastalıklara sabır” başlığı altında; İbn Mâce “Fiten” kitabında “belalara sabır” bâbında nakletmiştir.¹²⁵ İbn Battâl, belaların peygamberlere gönderilme sebebi olarak, Allah'ın onların sevaplarını kemale erdirmek ve ecirlerini tam vermek için olduğunu söylemiştir.¹²⁶

Gazzâlî bu hadisle, Allah'ın bela, hastalık, seveda ve mihnet ile halkı kendisine çağırdığını ifade etmiştir. Ayrıca hastalıkların maddi sebepleri

¹²⁰ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/51.

¹²¹ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/50.

¹²² Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 213.

¹²³ Râgib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Marife, ty.), 342.

¹²⁴ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/53.

¹²⁵ Tirmizî, “Zühd”, 57, müellif bu rivayete “hasen sahih” demiştir; İbn Mâce, “Kitabü'l Fiten”, 23; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/443; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/78, eserin muhakkiki “isnadı hasen” demiştir; İbn Hibban, *Sahih*, 7/161; Darimî, “Rikâk”, 67.

¹²⁶ İbn Battâl, *Şerhu Şaḥîhi'l-Buhârî*, 9/379.

olmakla birlikte bunların manevi sebeplerinin olduğunu beyan için bu hadisi zikretmiştir.¹²⁷ Müellifin bu hadisi burada kullanması hastaların “neden ben?” sorularına cevap olması açısından önemlidir. Hastalar üzerine yaptığı araştırmalarla bilinen çağdaş yazarlardan Elisabeth Kübler-Ross’ un *Ölüm ve Ölmek Üzerine* adlı çalışmasında, ölümcül hastalık tanısı alan hastalar beş evreden geçmektedir. Yaşanılan bu evrelerin ikinci aşamada hastanın ana duygusu, sinir ve öfke olmakta “Neden ben?” gibi sorular olmaktadır.¹²⁸ Gazzâlî hastaların sordukları “neden ben?” sorusuna bu bölümde cevap vermektedir. Burada hastalıkların ve çeşitli musibetlerin ceza değil, rahmete vesile olmasına vurgu yapılmaktadır. Buna göre hastalar ve farklı musibetlere uğramış kişiler, Allah’ın en sevdiği kişilerin başlarına dünyada gelen sıkıntıları ve belaları hatırladıkları zaman içinde yaşadıkları durumun hikmetine yoğunlaşacaklar ve bununla teselli olabileceklerdir.

2.2.5. Hastaların Allah Katındaki Değeri

Gazzâlî ikinci unvanın aynı faslında, “Yıldızların ve burçların padişahın kudretine teşbihi” başlığı altında kutsî olarak nakledilen “Hasta oldum beni ziyarete gelmedin” hadisini zikretmiştir.¹²⁹ Müellif burada, uzunca bir hadisin bir parçasını nakletmiştir. Hadisin tamamında Allah, hastalığı kendisine izafe etmekte ve hasta kulun ziyaret edilmesini kendi ziyareti olarak ifade etmektedir. Aynı şekilde fakirleri yedirmeyi ve giydirmeyi, onlara yapılacak yardımı yine kendisine yapılmış olacağını söylemektedir. Buhârî bu hadisi *el-Edebü'l-müfred*’inde “hasta ziyareti” başlığı altında; Müslim “Birr” kitabı “hasta ziyaretinin fazileti” başlığı altında nakletmiştir.¹³⁰ İbn Fûrek (ö. 406/1015), bu şekilde hitabın Arap dilinde mutat olduğunu ve bu tür âyetlerin¹³¹ Kur’an’da sıkça geçtiğini söylemiştir.¹³² Nevevî, hadiste hastalığın Allah’a izafe edilmesinin, inançlı hastanın Allah katındaki değerini ve O’na yakınlığını ifade ettiğini söylemiştir.¹³³

Gazzâlî, “hasta oldum beni ziyarete gelmedin” hadisinin peygamberler,

¹²⁷ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/53.

¹²⁸ Elisabeth Kübler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine-Ölmekte Olan Kişilerin Doktorlara, Hemşirelere, Din Adamlarına ve Kendi Ailelerine Öğrettikleri*, çev. Ekin Uşşaklı (İstanbul: April Yayıncılık, 2010), 47-119.

¹²⁹ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/53.

¹³⁰ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Nasirüddin Elbânî (y.y: Dârü’s-Sıddik, 1997), 196; Müslim, “Birr”, 13; İbn Hibbân, *Sahih*, 1/503.

¹³¹ Örnek bir âyet: “Siz Allah’a yardım ederseniz, Allah da size yardım eder.” Muhammed 47/7.

¹³² Ebu Bekir Muhammed b. Hasan b. Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânühû*. thk. Musa Muhammed Ali (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1985), 1/152-153.

¹³³ Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Muslim*, 16/126.

evliya ve fazilet ehli kimseler için söylendiğini ifade etmiştir.¹³⁴ Bu hadiste ifade edilen müjdeler hastalar için büyük moral taşımaktadır. Zira her türlü hastalığın tedavisinde, “hastanın moralini ve maneviyatını güçlendirme” gelmektedir.”¹³⁵ Gazzâlî bu rivayetle hastalıkların sadece olumsuzluk yönlerine değil, manevi derece olmalarına da dikkat çekmektedir. Hasta olan kişinin kalbinin kırık olması, dünyevi arzulara iştahının kesilmesi, nefsinin ezilmesi onu maneviyata yaklaştırmaktadır. Bu noktada hastayı maddi şeylerden ziyade manevi şeyler rahatlatmaktadır. Yapılacak ziyaretler ona moral olacağı gibi hadiste ifade edilen müjdeler hastalara manevi yönden müjde ve destek olabilecektir.

2.2.6. Öfke Kuvvetinin Kontrolü: Şecaat

Gazzâlî ikinci unvanın onuncu faslında, “Ehl-i İbadetin Cahillik Yolları” başlığı altında “Ben de insanım, insanlar gibi ben de kızarım” hadisini zikretmiştir.¹³⁶ Gazzâlî'nin burada zikrettiği hadis, Hz. Peygamber'i iki kişinin kızdırması üzerine nakledilen rivayetten alınan bir bölümdür. Orada Hz. Peygamber, kendisinin bir beşer olduğunu ifade ettikten sonra, hangi mü'mine eziyet veya sitem etti ise onun için bir kefaret ve Allah'a yakınlık olması için dua etmiştir. Bu hadisi İmam Müslim, “Birr” kitabında zikretmiştir.¹³⁷ Bu rivayetin diğer hadis kaynaklarında farklı versiyonları bulunmaktadır.¹³⁸ İmam Nevevî, Hz. Peygamber'in kızmasının Allah için olduğunu ve bu kızma anlarında şeriatin dışına çıkmadığını söylemiştir.¹³⁹

Gazzâlî, bu hadisi öfkenin kontrol edilmesi gerektiğini beyan etmek için burada zikretmiştir. Ona göre Allah kendisinde öfke duygusu olmayanları değil, kızgınlığını yenenleri methetmektedir.¹⁴⁰ Nitekim yukarıda zikredilen hadiste buna işaret edilmektedir. Bütün insanlarda olduğu gibi Resûlullah'ta da öfke kuvveti bulunmaktadır. Ancak Hz. Peygamber, öfkesini kontrol altında tutarak, öfkelenildiği kişiler için de af dileyerek, ümmetine örnek olmuştur. Gazzâlî bu bölümde ayrıca Allah Teâlâ'nın sıfatlarını anlamayan kimselerin cahil olduğunu ifade etmiştir. Bu kimseler Allah'ın Kerim olduğunu söyleyerek kendilerini affedeceğini, ancak O'nun şiddetli azap edici olduğunu bilmediklerini beyan etmiştir. Ona göre Allah, Rahim ve Kerim olmakla birlikte bu kâinatı bir sistem içerisinde yaratmıştır. Bu sebeple sebeplere sarılmak gerekmektedir. Rızka

¹³⁴ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/53.

¹³⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 232.

¹³⁶ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/56.

¹³⁷ Müslim, “Birr”, 24.

¹³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/262, eserin muhakkiki “isnadı sahih” demiştir; İbn Hibbân, *Sahih*, 14/444.

¹³⁹ Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Muslim*, 16/153.

¹⁴⁰ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/57; Bk. Â-i İmrân 3/134.

erişmek için nasıl sebeplere sarılmak varsa, ilahi rahmete kavuşmak için de ibadetlere sarılmak gerekmektedir. Müellif burada ibadete gelince rahmetine sığınıp tembellik gösterenlerin, dünyalığa gelince rahmetine inanmayıp sebeplere sarılmalarını tenkit etmektedir.¹⁴¹

Bu hadisin ve bu konunun manevi destek açısından önemi şudur: Herhangi bir hastalığa yahut musibete duçar olanların etkisi altında kaldıkları duyguların en önemlilerinden biri daha önce de ifade edildiği üzere öfke duygusudur.¹⁴² İslâm ahlâk âlimleri de öfke kuvvetini bütün insanlarda var olan ortak kuvveler arasında zikretmişler ve bu duygu dengelenmediği zaman insanda ahlâki zafiyetler meydana geleceğini ifade etmişlerdir. Örneğin Kindî'ye göre, bunalımlara girme sebeplerinin başında kontrolsüz şehvet, akıl yoksunluğu ve öfke duyguları gelmektedir.¹⁴³ Buna göre manevi destek uygulamalarında dikkat çekilmesi gereken duygulardan biri öfke duygusudur. Bu duygunun dengeli noktasını ifade eden “şecaat”¹⁴⁴ kişide emniyet ve huzuru sağlayacak bir erdemdir.

2.3. Üçüncü Unvan: Dünyayı Tanımak

Manevi destek uygulamalarında dünyaya bakış açısının değiştirilmesi ile kişinin zihin dünyasını devamlı meşgul eden, hastalanmasına sebep olan şeylerin gözden düşürülmesi ve önemsizleştirilmesi hedeflenmektedir. Zira olaylara ve hadiselerle yüklenen anlamlar kişiye stres oluşturabildiği gibi fırsat da oluşturabilir. Davranışları belirleyen temel etken bilişsel süreçlerdir. İstenilen davranış değişikliği, bilişsel yapılarıdaki değişimle mümkündür.¹⁴⁵ Garry Small'ın *Bir Psikiyatristin Gizli Defteri* adlı eserinde de ifade ettiği gibi, insanın karşısına çıkan engeller, bela ve musibetler iyi kontrol edildiğinde fırsata dönüşebilir.¹⁴⁶ Allah hiçbir kimseye gücünün üstünde bir yük vermemiştir.¹⁴⁷ Ancak insanların kendileri, dünyevî ve uhrevî olarak taşıyamayacakları sorumlulukların altına girerek dengeden uzaklaşabilmektedirler. Gazzâlî üçüncü unvana dünyayı tanımak başlığını koyarak beş fasıl açmış ve burada dünyanın yaratılış amacının iyi öğrenilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Ona göre dünyada insana iki şey gereklidir. Biri, kişinin kalbini koruması ve onun gıdasını vermesi, ikincisi

¹⁴¹ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/57-59.

¹⁴² Geniş bilgi için bk. Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, 47-119; Öfkenin kaynağı ve kontrolünün nasıl olacağı ile ilgili bk. Elisabeth Kübler-Ross, David Kessler, *Geborgen im Leben* (Freiburg: Herder, 2015), 151-163.

¹⁴³ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 20.

¹⁴⁴ Geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrıncı, “Şecaat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/402-403.

¹⁴⁵ Şirin, *Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli*, 1112.

¹⁴⁶ Small, *Bir Psikiyatristin Gizli Defteri*, 200.

¹⁴⁷ el-Bakara 2/286.

bedeni koruması ve onun gıdasını vermesidir. Böylelikle kişi, maddi ve manevi açıdan sıhhat içerisinde yaşayacaktır.

2.3.1. Dünyaya Bakış Açısının Değiştirilmesi

Gazzâlî üçüncü unvanın üçüncü faslında, “Dünyanın aslı üç şeydir; yemek, mesken ve elbise” başlığı altında “Dünya, Harut ve Marut’tan daha büyük büyüdür, ondan kaçınız.” hadisini zikretmiştir.¹⁴⁸ Bu rivayet Ahmed b. Hanbel’in “*Zühd*” kitabında ayrıca İbn Ebi’-d-Dünyâ ve Beyhaki’nin (ö. 458/1066) eserlerinde geçmektedir.¹⁴⁹ Süyûtî rivayetin hükmüyle ilgili olarak, “zayıf”, Aclûnî “zayıf”, Elbânî “Mevzû”, Münâvî “zayıf” değerlendirmelerini yapmışlardır.¹⁵⁰ Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) bu hadisin şerhinde, Harut ve Marut’un sihri öğrettikleri ancak onun fitnessini haber verdiklerini, dünyanın ise sihri öğrettiğini ancak fitnessini gizlediğini söylemiştir. Ona göre dünya, şehvetleriyle insanı aldatmakta ve kalbini ele geçirmekte ve Allah’tan uzaklaştırmaktadır.¹⁵¹

Gazzâlî bu hadisi dünyanın aldatıcılığına dikkat çekmek ve ondan sakındırmak için zikretmiştir. Ona göre kalbi dünya sevgisi ile meşgul eylemekle orada kişinin helak olmasına sebebiyet veren hırs ve cimrilik gibi sıfatlar meydana gelir. Kişi, devamlı dünya ile meşgul olunca kendini unuttur ve tamamen dünyaya dalar. Ona göre kişi, sefere hazırlanmalı ve ahirete yönelmelidir.¹⁵² Kişilerin dünya hayatı ve geleceği hakkında yaşamış oldukları umutsuzluklar depresyonun temelini oluşturduğu için¹⁵³ manevi destek uygulamalarında dünya hayatına bakış açısının değiştirilmesi gerekmektedir. Kindî, “gemi yolcuları” istiaresiyle, yolcu olduğunu unutup dünyaya dalanların acı içinde kıvranacaklarını anlatmıştır.

¹⁴⁸ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/63.

¹⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Zühd*, thk. Yahya b. Muhammed (y.y.; Dâru İbn Receb, 2003), 305; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebû’-d-Dünyâ, *ez-Zühd* (Dımaşk: Dâru İbn Keşir, 1999), 53; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebû’-d-Dünyâ, *Zemmü’-d-dünyâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Aâtâ (b.y.: y.y., 1993), 69; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şu’abu’-l-îmân*, thk. Abdu’-aliyy Abdulhamîd (Riyad: Mektebetu’-r-Ruşd, 2003), 13/104; İrâkî, Zehebî’den nakille, rivayetin münker ve aslı olmadığını nakletmiştir. Bk. İrâkî, *el-Muğnî*, 1105.

¹⁵⁰ Süyûtî, *Câmiu’s-Sağîr*, 1/17; Elbânî, *Sahihü’-l-Camiu’s-sağîr ve ziyâdetihî*, 29; Münâvî, *Fezû’-l-kadir*, 1/187; Muhittin Uysal Aclûnî’nin bu rivayete münker değerlendirmesini yaptığını söylemiştir. Bk. Uysal, *Tespit ve Yorum Bakımından Tasavvuf Kitaplarında Bulunan İhtilâflı Haberler*, 373. Ancak Aclûnî Zehebî’nin değerlendirmesini aktarmış kendi değerlendirmesinde “zayıf” demiştir. Bk. Aclûnî, *Keşfü’-l-hafâ*, 1/57.

¹⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî, *Nevâdiru’-l-usul fi ehadîsi’-r-Rasûl*, thk. Abdurrahmân Amîre (Beyrut: Dâru’-l-Cil, ts.), 1/131.

¹⁵² Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/63-64.

¹⁵³ Patricia E. Murphy vd., “Klinik Depresyon Hastalarında Dini İnancın Umutsuzlukla İlişkisi”, çev. Özlem Güler, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/2 (2007), 162-163.

Ayrıca “Niçin kederlenmiyorsun?” sorusuna Sokrat’ın şu şekilde cevap verdiğini nakletmiştir: “Kaybettiğimde beni kederlendirecek şeyler edinmiyorum.”¹⁵⁴ Gazzâlî de zayıf olmakla beraber kaynaklarda geçen mezkûr rivayeti zikrederek dünyanın çekiciliğine karşı uyanık olunması gerektiğini anlatmış, kişinin acılardan kurtulmasını buna bağlamıştır.

2.3.2. Dünyevîleşmenin Etkileri

Gazzâlî üçüncü unvan dördüncü fasılda, “Dünyanın cadılığı ve büyüclüğü hakkında misaller ve dünya ehlinin gaffeti” başlığı altında “Dünyanın çirkinliğinin ihtiyar bir kadına benzetildiği” rivayeti zikretmiştir.¹⁵⁵ Müellifin *Kimyâ-ı Saadet* eserinde Hz. Peygamber’den nakledilen bu rivayet, *İhyâ* adlı eserinde İbn Abbâs’tan nakledilmiştir.¹⁵⁶ Nakledilen bu rivayet “mevkuf” bir haberdir. Burada zikredilen rivayetin devamında, kıyamet günü dünyanın yeşil gözlü, dişleri dökülmüş ihtiyar, çirkin bir kadın şeklinde getirileceği, insanların ondan çekinip kim olduğunu merak edecekleri anlatılmaktadır. Cevap olarak, uğruna akraba ziyaretini terk ettiğiniz, kan döktüğünüz, birbirinize düşman kesildiğiniz dünyadır, denileceği haber verilmektedir. Bu rivayet İbni Ebû’ d-Dünyâ’nın *Zühd* ve *Zemmü’ d-dünyâ*, Ebu Saîd b. el-A’râbî’nin (ö. 341/952) *ez-Zühd* ve *Sıfatü’ z-zahidîn* adlı eserinde ayrıca Beyhakî ve Süyûtî’nin eserlerinde geçmektedir.¹⁵⁷ Gazzâlî bu fasılda bir rivayet daha zikretmiştir. “Bir kimsenin suya girip ıslanmaması mümkün olmadığı gibi dünyada olup da ona bulaşmamak mümkün değildir.” Bu rivayet de İbn Ebi’ d-Dünyâ ve Beyhakî’nin eserlerinde geçmektedir.¹⁵⁸

Bir önceki başlıkla ilgili olarak Gazzâlî dünyanın çekiciliğine aldanıp kişinin ruhunu ve âhretini ihmal etmemesi için kaynaklarda geçen bu rivayeti misal olarak anlatmaktadır. Bu tür rivayetler her ne kadar zayıf olsa da manası gerçeği ifade ettiği için manevi destek uygulamalarında yerine göre kullanılabilir. Zira insanların akıllarında daha çok misaller kalmaktadır.

2.3.3. Dünya Ahiret Dengesi

Gazzâlî üçüncü unvan beşinci fasılda, “Dünyada her şey melun değildir” başlığı altında “Dünya ve içindekiler melundur. Ancak Allah Teâlâ’yı

¹⁵⁴ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 19.

¹⁵⁵ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/64.

¹⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/215.

¹⁵⁷ İbn Ebû’ d-Dünyâ, *ez-Zühd*, 50; *Zemmü’ d-dünyâ*, 66; Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed ibnü’ l-A’râbî, *ez-Zuhd* ve *şıfatü’ z-zâhidîn*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid (Tanta: y.y., 1408), 46; Beyhakî, *Şu’ abu’ l-îmân*, 13/203; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Cem’ü’ l-cevâmî* (Kahire: el-Ezherü’ ş-Şerif, 2005), 21/17.

¹⁵⁸ İbn Ebû’ d-Dünyâ, *Zemmü’ d-dünyâ*, 51; Beyhakî, *Şu’ abu’ l-îmân*, 13/155.

anmak müstesna” rivayetini zikretmiştir.¹⁵⁹ Temel kaynaklarda geçen bu hadisi, İbn Mâce “Zühd” kitabında “Dünyanın misali” başlığında; Tirmizî “Zühd” kitabında; Dârimî “Mukaddime” bölümünde, “İlmin ve âlimin fazileti” başlığında nakletmişlerdir.¹⁶⁰ Kurtubî (ö. 656) hadiste dünyaya lanet edilmesi, Allah’tan uzaklaştırması sebebiyledir demiştir. Ona göre eğer dünya Allah’a yaklaşıtıyorsa övülmeye değerdir.¹⁶¹

Gazzâlî mezkûr şerhe muvafık olarak dünyada bütün lezzetlerin kötü olmadığını, ahiret işlerine yardımcı olan dünyalıkların kişiye fayda sağlayacağını beyan için bu hadisi zikretmiştir. Ona göre ilim ve amel dünyada elde edilir. Fakat bu ameller dünyadan sayılmazlar çünkü bu ameller insanlarla birlikte ahirete giderler. Burada kınananlar dünyada gaffete kapılıp, kulluğunu unutan ve gönlünü dünyaya bağlayıp ahiretten nefret eden kimselerdir.¹⁶² Muhaddislerin genel olarak mezkûr rivayeti “Zühd” (Dünyaya değer vermemek) bahsinde zikretmeleri Gazzâlî ile aynı anlamda kullandıklarını göstermektedir. Dünyaya aşırı bir şekilde bağlanan ve oranın etkisinden kurtulamayan kimseler için bu tür rivayetlerin kullanılması onların ruhsal olarak dengeli bir hale gelmelerine katkı sağlayacaktır. Ahlâk âlimleri kişinin maddî isteklere karşı aşırı düşkünlükten korunmasını sağlayan erdem için “ıffet” kavramını kullanmışlardır. Aynı şekilde dünyadan tamamen yüz çevirmeyi de dengesizlik olarak nitelendirmişlerdir.¹⁶³ Gazzâlî bu rivayeti burada zikrederek zihinleri dünya ve ahiret dengesine yönlendirmiştir.

2.4. Dördüncü Unvan: Âhireti Tanımak

Gazzâlî dördüncü unvan başlığına ahireti tanımayı koymuş ve burada on beş fasıl açmıştır. Bu fasıllarda beden, ruh, cennet, cehennem, ölümün hakikati ve kabir azabından bahsetmiştir. İslâm ahlâk âlimleri manevi hastalıkların sebebi olarak, insanda var olan manevi kuvvelerin dengesinden sapmasını görmüşlerdir. Onlara göre bunların tedavisi ahlaki erdemleri elde etmektir.¹⁶⁴ Çeşitli musibetlere uğrayan ve ciddi hastalıklarla karşılaşan insanlarda oluşan korku ruhsal muvazenedi etkilemektedir. İnsanların kaygılandıkları şeylerin temeli ise ölüme dayanmaktadır. İnsanların

¹⁵⁹ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/67.

¹⁶⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 32; İbn Mâce, “Zühd”, 3; Tirmizî, “Zühd”, 14, müellif “hasen garib” demiştir; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, 7/200.

¹⁶¹ Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, *el-Müfhim limâ eşkele min Telhîşi kitâbi Müslim*, thk. Muhiddin Dîb (Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1996), 7/109.

¹⁶² Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/69.

¹⁶³ Geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrı, “İffet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/506-507.

¹⁶⁴ Nasîrüddin Tûsî, *Ahlak-ı Nasrî*, çev. Anar Gafarov - Zaur Şükürov (İstanbul: Litera Yayınları, 2007), 149-151.

öldükten sonra ne olacağı, ruhun durumu gibi sorulara cevap olması açısından Gazzâlî'nin burada verdiği bilgiler aydınlatıcı niteliktedir. Zira ölümü “yokluk” değil, yeni bir hayatın başlangıcı olarak gören anlayış, kişiyi manevi açıdan rahatlatılabilecektir. İsfehânî'nin de dediği gibi, bu âlemde irade ve ihtiyar sahibi olanların en hayırlıları işlerin sonucunu görebilenlerdir. Ona göre Allah, insana işlerin sonunu görme kabiliyetini ebedi âlemde ona ihsan edeceği nimetlere layık olması için vermiştir.¹⁶⁵ Gazzâlî bu başlık altında verdiği misaller ve kullandığı hadisler ile ahiret hayatına yönlendirerek ruhsal dengenin sağlanmasını hedeflemiştir.

2.4.1. Yapılan Amellerin İnsan Ruhuna Etkisi

Gazzâlî dördüncü unvan birinci fasılda, “Beden ve ruhla ilgili cennet ve cehennem” başlığı altında “İyi ameller yapan kullar için kulakların duymadığı, gözlerin görmediği şeyler hazırladım” hadisini zikretmiştir.¹⁶⁶Bu fasılda “Kudsi Hadis” olarak nakledilen rivayeti Buhârî “Yaratılışın Başlangıcı” kitabında; Müslim “Cennet” kitabında; İbn Mâce “Zühd” kitabında nakletmişlerdir.¹⁶⁷ İbn Melek, cennet nimetlerinin ebedi, dünya nimetlerinin fani olduğunu, ebedi olanla geçici olanın aynı olmayacağını söylemiştir.¹⁶⁸

Gazzâlî beden ve ruhla ilgili cennet ve cehennem olduğunu söyleyip, kişinin ibadet ve marifetle dünyada iken ruhanî cenneti yaşadığını, cehalet ve günahlarla da ruhanî cehennemi yaşadığını söylemiştir. Burada zikredilen hadisi ruhanî cennet olarak yorumlamıştır.¹⁶⁹ Ahirete iman kişinin hem anlam krizini çözmede hem de toplumsal selamet açısından önem taşımaktadır.¹⁷⁰ Manevi destek açısından Gazzâlî'nin bu yorumu, amellerin karşılığının sadece ahirette değil, dünyada iken de kısmi olarak yaşandığını göstermesi açısından önemlidir. Âyette, Allah'ın zikrinden yüz çevirenlere ruhsal darlık yaşatılacağı haber verilmiştir.¹⁷¹ Bunun tersi olarak da O'nun zikrine yönelenlere ruhsal huzur yaşatılacaktır. Buna göre kişi, ruhsal olarak darlığa yahut huzura götüren eylemlerin sonuçlarını dünyada iken de kısmen yaşamaktadır. Gazzâlî burada zikrettiği hadis ve onun yorumu ile kişinin manevi hazları dünyada iken yaşamak için gayret göstermesi, ruhsal sıkıntılardan korunmak için de ona götüren amellerden imtina etmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.

¹⁶⁵ İsfehânî, *Mutluluğun Kazanılması*, 205.

¹⁶⁶ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/67.

¹⁶⁷ Buhârî, “Bed’ü'l-Halk”, 8; Müslim, “Cennet”, 2; İbn Mâce, “Zühd”, 39; Ma'mer, *el-Câmi*, 11/416; Abdürrezzâk, *Musannef*, 10/428; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13/489; İbn Hibbân, *Sahih*, 2/91.

¹⁶⁸ İbnü'l-Melek, *Şerhu Meşâbihi's-Sünne*, 6/95.

¹⁶⁹ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/69.

¹⁷⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 96.

¹⁷¹ Tâhâ 20/124.

2.4.2. Ölüm Korkusunun Tedavisi

Gazzâlî dördüncü unvan ikinci fasılda, “Ölümün Hakikati” başlığı altında “Ölüm mümine hediyedir” rivayetini zikretmiştir.¹⁷²Bu hadisi, Abdullah b. Mübârek (ö. 181/798) “*Zühd*” kitabında; İsfehânî *Hilyetü'l-evliyâ* kitabında; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*'da nakletmişlerdir.¹⁷³ Hâkîm (ö. 405/1014) “sahih”; Süyûtî, “hasen”; Elbânî “zayıf” hükmünü vermişlerdir.¹⁷⁴ Münâvî, hadisin şerhinde, dünyanın inananlara zindan olmasını, oranın imtihan ve bela yeri olmasıyla açıklamıştır. Ona göre mümin dünyada nefsanî arzularını durdurmakta ve şeytanla devamlı savaşmaktadır. Ecelinin gelmesiyle birlikte bunların hepsinden kurtulmuş olmaktadır. Ayrıca cennete girmek için ölmek gerekmektedir.¹⁷⁵

Gazzâlî bu bölümde insanda hayvani ve insani ruh olmak üzere iki ruhtan söz etmiş ve hayvani ruhun fâni ancak insani ruhun bâkî olduğunu söylemiştir. Ona göre hayvani ruh araçtır ve Allah Teâlâ'nın marifetini elde etmek için insana verilmiştir. Eğer kişi, hedefe ulaştı ise aracın aradan çekilmesi, onun için daha iyidir. Gazzâlî, ölüm mümine hediyedir, hadisini bu bağlamda yorumlamış ve bu bölüme koymuştur. İnanan bir kimse dünyadayken Marifetullah'a ulaştıysa ahiret onun için dünyadan daha hayırlıdır.¹⁷⁶ Yapılan bir araştırmaya göre can tehlikesinin yaşandığı durumlarda Allah'a sığınmak ve O'na dua etmek kişilere manevî bir destek sağlamaktadır.¹⁷⁷ Hayatî Hökelekli'ye göre ölüm korkusu ve ebedî yaşama arzusu bütün insanlar için değişmez bir gerçekliktir.¹⁷⁸ İslâm ahlâk âlimleri de bu konu üzerinde durmuşlar ve ölüm korkusunun nefis hakkındaki bilgisizlikten kaynaklandığını söylemişlerdir.¹⁷⁹ Ebû Bekir er-Râzî'ye (ö. 313/925) göre bu korku ancak ikinci ve daha yüksek bir hayata inanmakla

¹⁷² Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/70.

¹⁷³ Abdillâh b. Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâ'ikil'ibni'l-Mübârek ve'z-zühd li Nu'aym b. Hammâd*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: y.y., ts), 212; İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/185; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 12/292.

¹⁷⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Mustedrek âle's-Sahihayn*, thk. Mustafâ Abdulkâdir Aâtâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 4/355, Zehebî *Telhis*'te “zayıf” demiştir. Bk. Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek bi Ta'likü'z-Zehabî*, ta'lik Şemseddin ez-Zehabî (yy. y.y. t.y.), 6/345; Süyûtî, *Câmiü's-sağîr*, 1/290; Elbânî, *Sahihü'l-Câmiü's-sağîr ve ziyadâtüh*, 355.

¹⁷⁵ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr fi Şerhi'l-Câmi'i s-sağîr*; 3/233. Müellif, şerhten sonra rivayetin senediyle ilgili “zayıf” ve “sahih” farklı tarikleri zikretmiş ve Süyûtî'nin işkalden arınmış farklı tariklerin hepsini zikretmemesiyle bilindiğini söylemiştir.

¹⁷⁶ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/72.

¹⁷⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 89.

¹⁷⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 98.

¹⁷⁹ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 28-41.

yenilebilir.¹⁸⁰ Manevi destek açısından ruhun yaşamaya devam edeceğinin açıklanması acil korkusu yaşayan kimseleri rahatlatılabilecektir. Gazzâlî bu hadisi ve yorumları zikrederek hayata ve ölüme dair bakış açılarını değiştirmeyi hedeflemiştir. Zira ölümlle ilgili bilgisi olmayan kişiler herhangi bir musibet anında derin bir boşluğa, karanlığa ve mutsuzluğa düşebilmektedirler.

2.4.3. İnsanların Bilgi Ve Duygu Seviyelerini Göz Önünde Bulundurmak

Gazzâlî dördüncü unvan dördüncü fasılda, “İnsani ruhun itidalini korumak” başlığı altında “İnsanların akıllarının alacağı şekilde konuşunuz” rivayetini zikretmiştir.¹⁸¹ Gazzâlî’nin, peygamberlere böyle buyruldu, diyerek aktardığı mezkûr rivayet, aslında Hz. Ali’nin sözü olarak hadis kaynaklarında nakledilmektedir.¹⁸² Burada Gazzâlî ruhsal dengeye vurgu yapmış, doktorun hastayı maddi olarak helak ve hasta olmaktan korumak için ifrat ve tefritten arındıran sebepleri bilmesi gerektiğini söylemiştir. Aynı şekilde insani olan ruhun da bir itidali bulunmaktadır. Kişi, bunu güzel ahlâk ve nefisle mücâhede yaparak muhafaza edebilmektedir. Denge, bedende olura sıhhat, ruhta olurca saadet meydana gelir.¹⁸³ Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta ruhun sınırlarının tam olarak bilinemeyeceğidir. Yukarıda zikredilen rivayete göre, muhatabın durumunu dikkate almadan atılacak adımlar ona zarar verebilir. Manevi destekte de muhatabın psiko-sosyal durumu önemlidir.¹⁸⁴ Zira psikoterapilerin önemli tedavi aşamalarından biri, hastayı dinlemektir.¹⁸⁵

2.4.4. Manevi Duyguları Geliştirmek

Gazzâlî dördüncü unvan altıncı fasılda, “Dünyada Cennet ve Cehennemi müşahede” başlığı altında “Cennet üzümlelerinden bir salkım bana arz ettiler onu bu dünyaya getirmek istedim” hadisini zikretmiştir.¹⁸⁶ Cennet nimetlerinin Hz. Peygamber’e arz olmasıyla ilgili rivayeti Müslim “Küsûf” kitabı “Hz. Peygamber’e arz olunan Cennet ve Cehennem halleri” başlığı altında nakletmiştir.¹⁸⁷ Kâdî İyâd (ö. 544/1149) hadisin şerhinde, Allah’ın Hz. Peygamber ile cennet ve cehennem arasındaki perdeleri kaldırdığını ve

¹⁸⁰ Ebubekir Râzî, *Ruh Sağlığı et-Tıbbu’r-Rûhânî*, çev. Hüseyin Kahraman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 137.

¹⁸¹ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/74.

¹⁸² Buhârî, “İlim”, 49.

¹⁸³ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/74.

¹⁸⁴ Danışanların, ihtiyaçlarını, sorunlarını, potansiyellerini anlama manevi rehberlik ve danışmanlıkta en önemli aşamadır. Şirin, *Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli*, 163.

¹⁸⁵ Aydın, *Hastalara Manevi Destek*, 67.

¹⁸⁶ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/75.

¹⁸⁷ Müslim, “Küsûf”, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23/262.

Hız. Peygamber'in gözüyle onları gördüğünü söylemiştir.¹⁸⁸ Gazzâlî burada zikrettiği rivayetlerle insan ruhunun ölmeyeceğini ispat etmeye çalışmış, "Allah yolunda ölenleri ölümler saymayınız"¹⁸⁹ âyetini delil olarak getirmiştir. Gazzâlî'nin burada cennet üzümlerinden bahsetmesi, manevi lezzetlere ulaşmaya teşvik içindir. Ona göre kişi, kendinden ve hislerinden uzaklaşıp, Allah'ın zikrine dalarsa ahiret hallerini zevkle görür.¹⁹⁰ Benzer görüşleri dile getiren İbn Haldûn, insan fitratının akıl üstü bir alanda bilgi ve tecrübe elde etmeye kabiliyetli olduğunu, riyâzet (nefis terbiyesi) ile keşfinin açılabilceğini söylemiştir. Ona göre ruh, maddi algılardan uzaklaşıp, batınî idrake yöneldiğinde ruhî halleri kuvvetlenir.¹⁹¹ Hem Gazzâlî hem İbn Haldûn'un dikkat çektikleri husus, insanlar manevi yönlerini geliştirdikleri vakit ruhsal olarak güçleneceklerdir. Modern psikolojide de şuur üzerine yapılan gözlem ve incelemeler, insanın alışılmışın dışında farklı şuur biçimleri geliştirebileceği gerçeğini göstermektedir.¹⁹² Buna göre kişi, maneviyata yöneldiği zaman iç dünyasındaki değişiklikleri bizzat kendisi yaşayacaktır. Gazzâlî burada zikrettiği hadis ve onun yorumuyla buna teşvik etmektedir.

2.4.5. Âhirete Bakış Açısını Değiştirmek

Gazzâlî dördüncü unvan yedinci fasılda, "Kabir azabının manası" başlığı altında "Dünya müminlerin zindanı, kâfirlerin cennetidir" hadisini zikretmiştir.¹⁹³ Temel hadis kaynaklarında geçen bu hadisi, Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce, "Zühd" kitabında nakletmişlerdir.¹⁹⁴ Münâvî, dünyanın müminin zindanı olması, ahirette onun için hazırlanan nimetlere nispetle, kâfirin cenneti olmasını ise ahirette onun için hazırlanan azaba nispetle olduğunu söylemiştir.¹⁹⁵ Gazzâlî bu hadisi yorumlarken sevgiyi merkeze alan bir yaklaşım sergilemiş kişinin dünya sevgisi ve Allah'a muhabbetine göre bir hal yaşayacağını ifade etmiştir. Ona göre kişi sadece dünyayı severse buradan ayrılırken büyük azap çekecektir. Allah'ı, peygamberleri ve cenneti severse âhirete gitmek ona kolay gelecektir.¹⁹⁶ Gazzâlî bu fasılda bütün sevgisini ve ilgisini bu dünyaya hasredenler için uyarı niteliğinde bir

¹⁸⁸ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *İkmâlu'l-mu'lim bi Fevâ'idü'l-Muslim*, thk. Yahyâ İsmâil (b.y.: y.y., 1998), 3/341.

¹⁸⁹ Âl-i İmrân 3/169.

¹⁹⁰ Bk. Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/76.

¹⁹¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/654, 671.

¹⁹² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 316.

¹⁹³ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/75.

¹⁹⁴ Müslim, "Zühd", 1; İbn Mâce, "Zühd", 3; Tirmizî, "Zühd", 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/44; İbn Hibbân, *Sahih*, 2/463.

¹⁹⁵ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr fi Şerhi'l-Câmi'i ş-şâğîr*, 3/546.

¹⁹⁶ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/78.

hadis daha zikreder. “İstedığın kadar sev, bir gün ayrılacaksın.”¹⁹⁷ Manevi destek açısından kişinin ruhsal dengeyi sağlaması dünya ve ahirete bakış açılarının sağlıklı olması ile yakından ilişkili olduğu için bu rivayetleri yerinde kullanmak hedefe ulaştırabilir. Burada dünyanın mümine zindan oluşunun zikredilerek kişinin dünyevi arzu ve hırslarını dengeleyerek onları iffet erdemine ulaştırması istenmektedir.

2.4.6. Korku ve Ümit Arası: Denge

Gazzâlî dördüncü unvan sekizinci fasılda, “Kabir azabının hakikati ve dereceleri” başlığı altında “Kâfirin azabı kabirdedir” rivayetini zikretmiştir.¹⁹⁸ Temel kaynaklarda farklı versiyonları bulunan bu hadis, doksan dokuz ejderhanın kâfire musallat olacağı ve kıyamete kadar kabir azabının devam edeceği şeklinde nakledilmiştir.¹⁹⁹ Dârimî bu hadisi “Rikâk” kitabında “Cehennem ehlinin azabının şiddeti” başlığında zikretmiştir.²⁰⁰ İbn Melek, doksan dokuz rakamının tahsis edilmesinin ancak vahiyle bileceğini, müşriklerin Allah’ın doksan dokuz ismine şirk koştukları için bu şekilde azap edilmiş olabileceğini söylemiştir.²⁰¹

Gazzâlî bazen terhib bazen terğib rivayetleri kullanarak okuyucunun havf ve reca dengesini oluşturmaya çalışmıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere manevi destek, duygulardaki itidal üzerine kuruludur. Bu sebeple hangi noktada eksiklik varsa ona göre uygulama yapılmalıdır. Kişi, manevi eksikliğini nereden anlayacaktır? Müellif burada da bir ölçü vermektedir. Bir kimseye nefsi ve şehveti bir şey emretse, Allah’ın emirleri de bunun aksini emretse, kalbi Allah’a meylediyorsa o kimse doğru yoldadır.²⁰² Manevi destekte duyguların bazıları, diğer duyguları kontrol etmek için kullanılabilir.²⁰³ Dolayısıyla burada insanın fitratında mevcut olan korkuların yaratıcıya yönlendirilmesi, diğer bütün korkulardan O’na sığınılması tavsiyesi vardır. Özellikle dünyaya aşırı düşkünlükten dolayı duygularını dizginleyemeyenler için ölüm düşüncesi, haksızlık yapanlar için kabir ve cehennem azaplarının hatırlatılması, kişinin gazap kuvvetini dengeleyecek ve şecaat erdemine ulaştırabilecektir.

¹⁹⁷ Suleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Musned*. thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1999), 3/313; Hâkim, *Müstedrek*, 4/360, müellif “sahih” olduğunu söylemiştir; Zehebî *Müstedrek* üzerine yaptığı *Telhîs*’te “sahih” demiştir. Bk. *el-Müstedrek bi Ta’lîki’z-Zehebî*, 6/352.

¹⁹⁸ Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/78.

¹⁹⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 17/434, eserin muhakkiki, “isnadı zayıf” demiştir.

²⁰⁰ Dârimî, “Rikâk”, 5; İbn Hibbân, *Sahih*, 7/391.

²⁰¹ İbnü’l-Melek, *Şerhu Mesâbîhi’s-Sünne*, 1/144.

²⁰² Bk. Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saadet*, 1/82.

²⁰³ Ebu Zeyd Belhî, *Mesâliu’l-Ebdân ve’l-Enfus*, çev. Nail Okuyucu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2012), 478.

Tablo 1: Dört Unvanda Geçen Hadislerin Manevi Destek Açısından Değerlendirilmesi

HADİS	Gazzâlî'nin Yorum Özeti	Manevi Destek Açısından	Sihhat Durumu
Birinci Hadis	İnsanın özünde var olan özellikleri (meleklik ve şeytanlık gibi) tanıma	Kendini tanıma, manevi kuvveleri bilme	Sahih
İkinci Hadis	Kalbin parlak bir aynaya benzetilmesi	Kendini/ruhu tanıma ve ruhsal dengeye yolculuk	Hasen
Üçüncü Hadis	Mana âleminin büyüklüğü	Manevi kuvveleri kullanmaya teşvik	Sahih
Dördüncü Hadis	Kalbin büyük bir cevher olduğu	Kendini bilme	Sahih
Beşinci Hadis	Manevi kuvveleri tanıma	Allah'a sığınma	Hasen (Elbâni)
Altıncı Hadis	Allah'ı tanıma	İnanç kuvvetini kullanma	Sahih
Yedinci Hadis	Ruhu tanıma	Kendini bilme	Sahih
Sekizinci Hadis	Allah'ı tanıma	İnanç kuvvetini kullanma	Sahih
Dokuzuncu Hadis	Allah'a yönelme	Belalara bakış açısını değiştirme	Hasen
Onuncu Hadis	Hastalıkları fırsat bilme	Belalara bakış açısını değiştirme	Sahih
On birinci Hadis	Öfke kontrolünü sağlama	Öfke duygusunu şecaate yönlendirme	Sahih
On ikinci Hadis	Hırs, cimrilik gibi ahlâki zafiyetlere dikkat etme	Şehvet duygusunu iffete yönlendirme	Zayıf (Süyûtî)
On üçüncü Hadis	Ahireti ihmal etmeme	Şehvet duygusunu iffete yönlendirme	Mevkuf
On dördüncü Hadis	Dünyevileşme hastalığına dikkat çekme	Şehvet duygusunu iffete yönlendirme	Hasen Garib
On beşinci Hadis	Ruhun cennet ve cehennemi dünyada yaşaması	Kendini/ruhu tanıma	Sahih

On altıncı Hadis	Ruhun öldükten sonra yaşayacağı	Kendini/Ruhu tanıma	Hasen
On yedinci Hadis	Hastayı tanıma-insani ruhun itidali	Ruhsal denge	Mevkuf
On sekizinci Hadis	Manevi lezzetlerin dünyada iken yaşanabileceği	Maneviyata, manevi kuvveleri kullanmaya teşvik	Sahih
On dokuzuncu Hadis	Dünya sevgisinden Allah sevgisine yönlendirme	Şehvet duygusunu iffete yönlendirme	Sahih
Yirminci Hadis	Havf ve Reca dengesini oluşturma	Öfke duygusunu şecaate yönlendirme	Zayıf

SONUÇ

Manevi destek bağlamında geleneğimizde asırlardır tecrübe edilmiş uygulamalar hem maddi hem manevi yönden insanlara şifa olabilecek niteliktedir. Bu alanda evrensel çözümler üretmiş bilginlerimizin kaleme almış olduğu eserler incelenmeli, manevi destek uygulamaları ile karşılaştırmalı ve günümüze uyarlanmalıdır. Bu alanda önemli bir eser kaleme alan İmam Gazzâlî'nin *Kimyâ-ı Saadet* adlı eserinde sistematik bilgiler mevcuttur. Bu çalışmada bu eserin bir bölümünde yapılan tavsiyeler değerlendirilmiş, orada kullanılan hadisler ve kaynakları manevi destek açısından incelenmiştir.

Gazzâlî, hadisleri manevi destek bağlamında kullanmış; onlara, zahir manayı bozmadan yeni anlamlar yükleyebilmiştir. Bu çalışmada görüldüğü üzere müellif, bazen hadisleri ihtisar etmiş, genel olarak “sahih” hadisleri kullanmıştır. Tablo 1’de görüleceği üzere yirmi rivayetten, on biri “sahih”; beşi “hasen”; ikisi “zayıf”; ikisi de “mevkuf” haberdir. Rivayetlerin sıhhat şartlarında Buhârî, Müslim, Tirmizi, Zehebî, Süyûtî, Münâvî, Aclûnî, Şuayb Arnaût, Hüseyin Selim Esed ve Elbânî'nin değerlendirmeleri dikkate alınmıştır. Farklı değerlendirmelerde münekkitlerin araştırmaları incelenerek Tablo 1’e tercihler yansıtılmıştır. Gazzâlî hadisleri kullanırken lafızdan ziyade manaya yoğunlaşmış, oradan çıkarılacak faydaları tespit etmiştir. Zayıf hadis kullandığı için müellifi eleştirenler olmuştur. Ancak hadis âlimlerinin de ifade ettiği gibi belirli şartlar dâhilinde zayıf hadislerle amel edilebilmektedir. Gazzâlî de bu şartlar dâhilinde güvendiği kaynaklardan hadisleri almış ve kendi sistematigi içinde bunları kullanmıştır. Müellifin mutasavvıf bir kişiliğe sahip olması hadisleri

kullanımı ve yorumlarına etki etmiştir. Senet olarak hepsini tetkik etmemekle beraber anlam olarak konusuna uygun olan hadisleri güvendiği muhaddislerin kitaplarından naklettiği anlaşılmaktadır.

Müellif, İslâm ahlâk âlimlerinin geliştirmiş oldukları fazilet-rezilet teorisine bağlı kalarak manevi kuvvelerin dengesinde meydana gelen erdemlere vurgu yapmış, insanları dünya ve âhret mutluluğuna kavuşmaları için bu erdemlere yönlendirmiştir. Bu erdemlerin çatısı olan iffet, şecaat ve hikmetle birlikte ruhsal dengenin sağlanmasını hedeflemiştir. Gazzâlî bu eserde sistematik bir şekilde manevi rehberlere ve manevi danışmanlığı alacak kimselere reçeteler sunmuştur. Konuları ana ve alt başlıklara ayırmış her bir konuda âyet ve hadis varsa kullanmış ayrıca herkesin anlayacağı şekilde misaller zikretmiştir. Asırlar evvelinden Gazzâlî bugünün insanlarına manevi destek uygulamalarında ışık olabilecek tespitler yapmıştır.

Gazzâlî *Kimyâ-ı Saadet* adlı eserinde insanlara geçici tedbirler yerine, işin kökenine inerek onların ruhsal dengelerini sağlama, böylelikle hem dünya hem ahiret saadetine ulaştırma programı geliştirmiştir. Gazzâlî'nin burada sunmuş olduğu reçeteleri yaşayarak yazdığı, fikri dönüşüm sürecini anlattığı *el-Münkız mine'd-dalâl* adlı eserden anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Gazzâlî'nin etkisi sadece kendi dönemiyle sınırlı kalmamış, zamanları aşarak günümüze ulaşmış ve evrensel bir nitelik kazanmıştır. Günümüz manevi destek uygulamalarında bu tür uygulamalı olarak çalışmış bilginlerin reçeteleri dikkate alınmalıdır. Bu tür bilginlerden sadece manevi rehberler, manevi destek uzmanları değil, psikoloji alanıyla uğraşan uzmanlar da istifade etmelidir. Bu çalışmanın bu yönde bir katkı sağlaması da hedeflenmiştir. Bu alanla ilgili İslâm geleneğindeki diğer eserler de araştırılmalı ve alana katkıları sunulmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî. *el-Muşannef*. thk. Habîburrahmân el-Azamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1982.
- Açikel, Yusuf. "Nefsini Bilen Rabb'ini Bilir" Hadîs mi Kelâm-ı Kibar mı?". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000), 173-200.
- Avcı, Seyit. *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*. Konya: Ensar Yayıncılık, 2004.
- Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed. 2 Cilt. *Keşfü'l-hafâ*. Kahire: y.y., 1932.
- Aydın, Garip. *Ayetler ve Hadisler Işığında Hastalara Manevi Destek*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.
- Ayten, Ali. *Din ve Sağlık Kavram, Kuram ve Araştırma*. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018.
- Ayten, Ali – Düzgüner, Sevde. *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Temel Bilgiler Kılavuzu*. Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım, 2021.

Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Şerhü's-Sünne*. 15 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.

Belhî, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl. *Mesâliu'l-ebdân ve'l-enfüs*. çev. Nail Okuyucu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2012.

Beck, Aoran T. *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders*. New York: Meridian Book, 1979.

Benson, Herbert. *Timeless Healing: The Power and Biology of Belief*. New York: Scribner, 1996.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Abdul'aliyy Abdulhamîd. 14 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2003.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr - Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1993.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Edebü'l-müfred*. thk. Nasirüddin Elbânî. y.y: Dâru's-Sıddik, 1997.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed. Riyad: Daru'l-Muğni, 2000.

Çağrıçı, Mustafa. *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*. İstanbul: Ensar Yayınları, 11. Basım, 2018.

Çağrıçı, Mustafa. "Kindî'nin Def'u'l-Ahzân Adlı Risalesi, Kaynakları ve Tesirleri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1995): 221-241.

Çağrıçı, Mustafa. "Şecaat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 38/402-403. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Çağrıçı, Mustafa. "İffet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 21/506-507. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Fazlur Rahman. *İslâm Geleneğinde Sağlık ve Tıp*. çev. Adnan Bülent Baloğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Kimyâ-ı Saadet*. 2 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 3. Basım, 1971.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Münkiz mine'd-dalâl*. çev. Hilmi Güngör. Ankara: Maarif Yayınları, 1960.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. İhyâ'ü ulûmi'd-dîn. Beyrut: Dâru'l-Marife, ty.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Mişkâtü'l-envâr*. thk. Ebû'l-Alâ Afîfî. Kahire: y.y., ts.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Kanûnü't-te'vil*, çev. Bilal Aybakan, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), 522-526.

Gökçe, Ferhat. *İslâm İrfân Geleneğinde Hadis Yorumu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Gürkan, Salime Leyla. "Nazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/443-444. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût. 50 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Zühd*. thk. Yahya b. Muhammed. y.y.; Dâru İbn Receb, 2003.

Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût. 7 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

Elbânî, Muhammed Nâsiruddin. *Sahîhü'l-Câmiu's-sağîr ve ziyâdâtüh*. 2 Cilt. y.y.: Mektebetü'l-İslâmî, 2010.

Elbânî, Muhammed Nâsiruddin. *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-zâife ve'l-mevzûa ve eserüha es-seyyü fi'l-ümmeh*. Riyad: Dâru'l-Mearif, , 1992.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed. *A'lâmu'l-hadîs*. thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahmân Âli Su'ûd. 4 Cilt. b.y.: y.y., 1988.

Harrington, Anne. "Tanrı ve Sağlık: Başka Bir Şey Söylemeye Gerek Var mı?". çev. Garip Aydın. *Mütefekkir* 8/15 (Haziran 2021), 275-307. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.949245>

Hökelekli, Hayatî. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn. *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrîci mâ fi'l-İhyâ'i mine'l-ahbâr*. Beyrut: y.y., 2005.

İbnü'l-A'râbî, Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed. *ez-Zühd ve sıfatu'z-zâhidîn*. thk. Mecdî Fethî es-Seyyid. Tanta: y.y., 1408.

İbn Abdilber, Yusuf b. Abdullah en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed. ty: Müessesetü Kurtuba, yy.

İbn Battâl, Alî b. Halef. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2003.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî. *el-Kitâbü'l-Musanneffî'l-ehâdîs ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebu'r-Ruşd, 1989.

İbn Hacer, Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhibbuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Halîl Kendir. Ankara: İmaj Ofset, 2004.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Bustî. *es-Sahîh*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Mu'essesetü'r-Risâle, 1988.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Bustî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddîsîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyed. 3 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'y, 1976.

İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *Husn-i zan bi'llâh*. thk. Mağlaş Muḥammed. Riyad: y.y., 1988.

İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *ez-Zühd*. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1999.

İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *Zemmü'd-dünyâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir Aâtâ. b.y.: y.y., 1993.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1980.

İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan. *Müşkilü'l-hadîs ve beyânühû*. thk. Musa Muhammed Ali, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1985.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Şuayb el-Arnaût. 5 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

İbnü'l-Melek, Muhammed b. İzzuddîn. *Şerhu Mesâbîhi's-Sünne*. thk. Nureddîn Tâlib vd.. 6 Cilt. b.y.: y.y., 2012.

İbnü'l-Mubârek, Abdullâh b. Mubârek. *ez-Zühd ve'r-rekâ'ik l'ibni'l-Mubârek ve'z-zühd li Nu'aym b. Hammâd*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. Beyrut: y.y., ts.

İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh. *Mutluluk ve İnsan Nefsinin Cevher Olduğuna İlişkin On Delil*. çev. Fatih Toktaş. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh. *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1974.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb. *Mutluluğun Kazanılması (Tafsilü'n-Neş'eteyn ve Tahsilü's-Seadeteyn Tercemesi)*. çev. Lütfi Doğan. İstanbul: Anda, 1974.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb. *ez-Zerîa ila mekârimi's-şeria*. Beyrut: yy., 1980.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. Beyrut: Dârü'l-Marife, ty.

Kâdî İyâd, İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî. *İkmâlu'l-mu'lim bi fevâ'idü'l-Muslim*. thk. Yahyâ İsmâil. 8 Cilt. b.y.: y.y., 1998.

Karadâvî, Yusuf. *Sünneti Anlamada Yöntem*. çev. Bünyamin Erul. İstanbul: Nida Yayınları, 11. Basım, 2018.

Karapınar, Fikret. *Muhaddis Süfilerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri (H. IV-V/M. X-XI. Asır)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Karlığa, Bekir. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/518-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî İshâk b. İbrâhîm el-Buhârî. *Bahru'l-fevâidi'l-musemmâ bi me'âni'l-ahbâr*. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasan İsmail - Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: y.y., 1999.

Kindî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *Risale fi'l-hile li-def'i'l-ahzân (Üzüntüden Kurtulma Yolları)*. çev. Mustafa Çağrırcı. 2. Basım. Ankara: TDV Yayınları, 2015.

Kur'an-ı Kerim Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: DİB Yayınları, 12. Basım, 2011.

Kurtûbî, Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer el-Kurtûbî. *el-Müfhim limâ eşkele min telhisi kitâbi Müslim*. thk. Muhiddin Dîb. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1996.

Kula, Naci. "Gençlerde Izdırıp Tecrübesine Bağlı Dinî Krizle Başa Çıkmaya Yönelik Öneriler". *Manevi Sosyal Hizmetler*. ed. Ali Seyyar. 507-523. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008.

Levin, Jeff. *God, Faith and Health: Exploringn the Spirituality Healing Connection*. New York: John Wiley, Sons, 2001.

Mâlik b. Enes. *el-Muvaţta*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Halîl. 2 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1991.

Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî. *el-Câmi*. thk. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1982.

- Merter, Mustafa. *Dokuz Yüz Katlı İnsan*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.
- Mübârekpûrî, Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. Medine. El-Mektebetü's-Selefiyye, 1963.
- Munâvî, Zeynuddîn Muhammed Abderraûf. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-şagîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1937.
- Murphy, Patricia E. vd., “Klinik Depresyon Hastalarında Dini İnancın Umutsuzlukla İlişkisi”. çev. Özlem Güler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/2 (2007), 161-170.
- Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâburî. *Sahîhu Müslim*. 8 Cilt. Beyrut: Darü'c-Ceyl, 1918.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *Şerhu'n-Nevevî alâ Muslim*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1972.
- Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim. *el-Mustedrek âle's-sahîhayn*. thk. Muşafâ 'Abdulkadîr Aâtâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim. *el-Mustedrek bi Ta'liki'z-Zehabi*, ta'lik Şemseddin ez-Zehabi. yy.; y.y., t.y.
- Râzî, Ebû Bekir. *Ruh Sağlığı et-Tıbbu'r-Ruhânî*. çev. Hüseyin Kahraman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Ross, Elisabeth Kübler. *Ölüm ve Ölmek Üzerine-Ölmekte Olan Kişilerin Doktorlara, Hemşirelere, Din Adamlarına ve Kendi Ailelerine Öğrettikleri*. çev. Ekin Uşşaklı. İstanbul: April Yayıncılık, 2010.
- Ross Elisabeth Kübler - Kessler David. *Geborgen im Leben*. Freiburg: Herder, 2015.
- Sakallı, Talat. *Hadisler ve Yorumları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Saklan, Bilal. “İhyâu Ulûmi'd-Din'in Temel Kaynakların'dan Kutu'l Kulûb”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2/5 (2001), 57-62.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî. *el-Makâsîdu'l-hasene fî beyâni kesirin min el-ehâdisi'l-müştehire alâ'l-elsine*. thk. Muhammed Osmân el-Haşt. Beyrut: y.y., 1985.
- Small, Garry. – Vorgan, Gigi. *Bir Psikiyatristin Gizli Defteri*. çev. Duygu Akın. İstanbul: NTV Yayınları, 23. Basım, 2013.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Câmi'u's-şagîr min hadîsi'l-beşîri'n-nezîr*. 2 Cilt. Beyrut; Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dureru'l-müntesira fî'l-ehâdisi'l-müştehire*. thk. Dr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ. Riyad: y.y., ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Cem'ü'l-cevâmî'*. 25 Cilt. Kahire: el-Ezherü's-Şerif, 2005.
- Şahyar, Ayşe Esra. *Zayıf Hadis Rivayeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Şirin, Turgay. *Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.
- Taşköprizâde, Ebû'l-Hayr Ahmed b. Mustafa. *Şerhu'l-Ahlâkı'l-Adûdiyye*, çev. Mustakim Arıcı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Tarhan, Nevzat. *İnanç Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

Tayâlisî, Suleymân b. Dâvûd. *el-Musned*. thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Turkî. 4 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1999.

Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Nevâdiru'l-uşûl fi ehâdisi'r-Rasûl*. thk. Abdurrahmân Amîre. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.

Tirmizî, Muḥammed b. İsâ. *es-Sunen*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Tûsî, Nasuriddin. *Ahlak-ı Nasirî*. çev. Anar Gafarov - Zaur Şükürov. İstanbul: Lîtera Yayınları, 2007.

Uysal, Muhittin. “Gazzâlî’de Hadis Kullanımı ve Sûfî yazarlar Üzerindeki Etkileri (İhyâ Örneği)”. *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Kemal Sözen – Nejdet Durak. 331-341. SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta: 2014.

Uysal, Muhittin. *Tespit ve Yorum Bakımından Tasavvuf Kitaplarında Bulunan İhtilâflı Haberler*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

ÜÜ, Üsküdar Üniversitesi. “Mehmet Pişkin İntiharı ve İntihara Neden Olan Düşüncüler”. Erişim 20 Ağustos 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=jqNSDyvKD3s>(erişim: 20.08.2023)

Wenz, Georg - Kamran Talat. *Seelsorge und İslâm in Deutschland*. Mannheim: Verlaghaus Speyer, 2012.

Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Yılmaz, Orhan. “Gazzâlî’nin Eyyühe’l-Veled İsimli Kitabının Önemi ve Kitapta Geçen Hadislerin Değerlendirmesi”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (Haziran 2019): 185-213.

Zerkeşî, Muḥammed b. Abdullâh. *et-Tezkire fi'l-ehâdisi'l-müşteḥira - el-Mensura fi'l-ehâdisi'l-meşhûra*. thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ. Beyrut: y.y., 1986.